Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

८७ग

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વર્ધા કેળવણીનો પ્રયોગ

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ

CH 1973
Initial

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાવલિ પુ૦ ૮

વર્ધા કેળવણીનો પ્રયોગ

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

પ્રત ૧૦૦૦
છ આના આવૃત્તિ પહેલી, જાન્યુઆરી ૧૯૩૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થામણા
રાષ્ટ્રીય ગ્રામશાળાનો
પ્રથમ ત્રૈમાસિક અહેવાલ

પૂજ્ય ગાંધીજીએ વર્ધા યોજના અને એને લગતા વિચારો બહાર પાડવા માંડયા ત્યારથી એમ થયા કરતું હતું કે બાપુજી કહે છે એવો પ્રયોગ કોઈક ગામડામાં કરવો જોઈએ; પણ એ પ્રયોગ માટે સ્થાન કયું પસંદ કરવું અને કામ કરનાર માણસો કયાંથી કાઢવા એ એક સવાલ હતો.

સ્થળની પસંદગી

શ્રી બબલભાઈએ ત્રણ વર્ષ માસરામાં રહી ગ્રામસેવાનું કામ કર્યું એની અસર આજુબાજુનાં ગામડાં ઉપર પણ પડી હતી. તેમાંય થામણા ગામ અને એની જૂની શાળા સાથે એમણે ગાઢ સંબંધ બાંધ્યો હતો. આથી વર્ધા યોજના ચલાવવા માટે જ્યારે ગામની પસંદગીનો સવાલ આવ્યો, ત્યારે થામણા નજર આગળ આવ્યું. ગામના લોકોએ તેમ જ શાળાના શિક્ષકો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓએ આ નવા પ્રયોગને ઉમંગ અને ઉત્સાહથી વધાવી લેવા તૈયારી બતાવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વર્ધા યોજનાની બધી વિગતો, તેના પ્રયોગમાં રહેલી કઠણાઈઓ તથા તેની સામે કેટલાક તરફથી દર્શાવવામાં આવતો વિરોધ એ બધું ગામલોકો સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યું. માત્ર શાળા નહિ પણ આખા ગામને બદલી નાખવું પડશે, અંગ્રેજી વર્ગ કાઢી નાખવો પડશે, શાળામાંથી ઊંચનીચના અને અસ્પૃશ્યતાના ભેદભાવ કાઢી નાખવા પડશે, ઉદ્યોગ દાખલ કરવો પડશે, આ બધું અને સાથે સાથે ચાલુ કેળવણીનાં અનિષ્ટો તથા નવી કેળવણીમાંથી જન્મનારા ફાયદાનું પણ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. એ કેળવણીમાંથી ગામલોકોએ નવી કેળવણીને જ પસંદગી આપી, એટલું જ નહિ પણ જો વર્ધા યોજનાનો પ્રયોગ થામણા ગામમાં થાય તો ગામલોકોએ શાળાના મકાન તેમ જ શાળાની ખેતી અંગે જમીન આપવાનું પણ વચન આપ્યું. શાળાનું ભાડાનું મકાન બહુ નાનું હોવાથી ગામલોકોએ પોતાની ધર્મશાળા તેમ જ પુસ્તકાલયના મકાનનો કેટલોક ભાગ સમરાવીને શાળાને હવાલે સોંપ્યો, હરિજન બાળકોને શાળામાં દાખલ કર્યાં અને ખાનગી સમયમાં વિદ્યાર્થીઓને રેંટિયા શીખવીને શિક્ષકોએ નવી શાળાનું વાતાવરણ તૈયાર કરવા માંડ્યું.

પ્રયોગનો આરંભ

પછી શ્રી. નરહરિભાઈએ વર્ધા કેળવણીનો પ્રયોગ કરવા સરકાર તેમ જ લોકલ બૉર્ડ પાસે આ શાળાની માગણી કરી અને તા. ૧–૯–'૩૮ના રોજથી સરકારની અનુમતિથી ખેડા જિલ્લા સ્કૂલબોર્ડે આ શાળા શ્રી. નરહરિભાઈને સોંપી. પ્રયોગને અંગે શાળામાં જે વધારાનું ખર્ચ થાય તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપવાનું સરકારે ઠરાવ્યું. તારીખ પહેલીથી વીસમી સુધી પૂર્વ તૈયારી ચાલી અને તા. ૨૧-૯-'૩૮ના રોજ રેંટિયા બારસને પવિત્ર દિવસે શ્રીયુત રવિશંકર મહારાજના શુભહસ્તે શાળામાં આ નવા પ્રયોગનો મંગલ પ્રારંભ થયો.

શિક્ષક મંડળ

નવા પ્રયોગ માટે શ્રદ્ધાવાન શિક્ષકો જોઈએ. સાબરમતી હરિજન આશ્રમમાં કામ કરતા શ્રી ડાહ્યાભાઈ પાઠક આવા પ્રયોગના રસિયા હતા. આશ્રમની શાળાને કાંઈક અગવડમાં મૂકી તેમને આ કામમાં જોડ્યા. અને આ ગામના તથા આસપાસના પ્રદેશના અનુભવી શ્રી બબલભાઈએ થામણામાં જ રહીને આ પ્રયોગમાં સાથ આપવો એમ નક્કી કર્યું.

જૂના શિક્ષકોનો ઉત્સાહ અને નવા પ્રયોગમાં સાથ આપવાની ધગશ જોઈને સાથીદાર તરીકે એમને જ પસંદ કરવામાં આવ્યા. વધારાના શિક્ષક તરીકે શ્રી ડાહ્યાભાઈના પરિચયવાળા એક ભાઈ તથા બોચાસણના બે વિદ્યાર્થી-શિક્ષકોને પસંદ કરવામાં આવ્યા. આ ઉપરાંત શ્રી. મોહનભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલે વિના વેતને શાળાના પ્રયોગમાં મદદ કરવાનું વચન આપ્યું.

આ પ્રયોગ નવો હોવાથી શાળાની તમામ પ્રવૃત્તિઓને લગતી હકીકતોની નોંધ તથા આંકડા શિક્ષકો રાખે તે ઉપરાંત આખી વસ્તુ નવી હોવાથી દરેક શિક્ષક પોતાના વર્ગની પૂર્વ તૈયારીની નોંધ રાખે તથા વર્ગમાં જે શીખવાય તેની પણ નોંધ રાખે એવી પ્રથા અમે પાડી છે. આ ઉપરાંત વાલીઓને મળવાનું હોય અને નવા પ્રયોગને અંગે ચાલતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ વિષે તેમને સમજ પાડવાની હોય. વળી દર અઠવાડિયે ગામસફાઈમાં ભાગ લેવો, વર્ગમાં કરવાના પ્રયોગો માટે સાધનો એકઠાં કરવાં એમ શિક્ષકો ઉપર કામનો બોજો ઘણો વધી ગયો છે. દરેક શિક્ષકને દરરોજ આઠથી દસ કલાક કામ કરવું પડતું હશે. છતાં જૂના તેમ જ નવા બધા શિક્ષકો બહુ ઉમંગ અને હોંશથી કામ કરે છે અને પ્રયોગને સફળ કરવા માટે તનતોડ પ્રયાસ કરે છે તે માટે ખરે જ તેમને અભિનંદન ઘટે છે.

શરૂઆતના ફેરફાર

શાળા હાથમાં લીધી ત્યારે વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ૧૭૦ હતી. પણ અંગ્રેજી વર્ગ બંધ થયો એટલે શરૂઆતમાં જ સંખ્યા ઘટીને ૧૫૫ ઉપર આવી. ત્યાર બાદ સંખ્યા ૧૫૦ની આસપાસ કાયમ રહી છે. એ ઉપરાંત તાલીમ વર્ગમાં નામ દાખલ કર્યા વિનાના બીજા દસ વિદ્યાર્થીઓએ નિયમિત આવવાનું શરૂ કર્યું છે.

શાળાની સરેરાશ હાજરી ઑક્ટોબરમાં ૧૧૨.૭ હતી તે નવેમ્બરમાં ૧૨૩.૫ થઈ અને ડિસેમ્બરમાં ૧૨૩.૨ છે.

પ્રયોગની શરૂઆતમાં જ અમે શાળામાં તરત દેખાઈ આવે એવા નીચેના ફેરફારો કર્યા.

૧. અંગ્રેજી વર્ગ કાઢી નાખ્યો.
૨. કાંતણપીંજણનો ઉદ્યોગ બધા વર્ગોમાં દાખલ કર્યો.
૩. શાળાની ફી માફ કરી નાખી.
૪. વિદ્યાર્થીને શિક્ષા કરવાની પ્રથા બંધ કરી.
૫. ઉપલાં ત્રણ ધોરણમાં હિંદુસ્તાની દાખલ કર્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અભ્યાસક્રમ

પણ આ પ્રયોગ તો ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ આપવાનો હતો. જૂની ઢબે છ સાત વર્ષ સુધી ભણેલા વિદ્યાર્થીઓને એકાએક ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ આપવું, એ અડધી સીડીએથી ચડવા જેવું હતું.

એટલે શરૂઆતમાં ત્રણ શ્રેણીમાં જ નવો અભ્યાસક્રમ દાખલ કરવાનું નક્કી કર્યું.

બાળવર્ગમાં તથા પહેલા ધોરણમાં મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ સાત વર્ષની નીચેના હતા એટલે ડૉ. ઝાકીર હુસેનની કમિટીએ સૂચવેલો અભ્યાસક્રમ બીજા ધોરણથી ચલાવી શકાશે એમ અમને લાગ્યું. એટલે બાળવર્ગના અને પહેલા ધોરણના અભ્યાસક્રમની યોજના આ નવા અભ્યાસક્રમની પૂર્વ તૈયારીરૂપ થઈ પડે એવી રીતે અમે કરી. અમને એમ પણ જણાયું કે બીજા ધોરણથી પણ ડૉ. ઝાકીર હુસેનની કમિટીએ સૂચવેલો આખો અભ્યાસક્રમ અક્ષરશઃ નહિ ચલાવી શકાય. એટલે એક તરફથી એ અભ્યાસક્રમને નજર આગળ રાખીને અને બીજી તરફથી વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોને નજરમાં રાખીને અમારે નવો જ અભ્યાસક્રમ યોજવો પડ્યો છે. પહેલાં બે વર્ષનો નવી યોજનાની પૂર્વ તૈયારીનો તથા પછીનાં ત્રણ વર્ષનો નવી યોજના પ્રમાણેનો અભ્યાસક્રમ અલગ છપાવ્યો છે. એ અભ્યાસક્રમ કાયમનો અથવા તો સંપૂર્ણ માનવાનો નથી જ. અનુભવે તેમાં ફેરફાર કરવા પડશે. અત્યારે પણ તેમાં લખેલું કાંઈ ન ચલાવી શકાય તો અમે ચર્ચા કરીને તે જતું કરીએ છીએ અથવા ફેરવીએ છીએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગણિત અને ભૂગોળના વિષયોનું ઠીક ઠીક અનુસંધાન ઉદ્યોગની સાથે કરવાનો અમે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. સ્વચ્છતાને લગતા નિયમોનું જ્ઞાન આપવાનું તથા સ્વચ્છતાની ટેવો પાડવાનું તો ઉદ્યોગ દ્વારા જ થાય છે એમ કહી શકાય. કારણ આ બાબતમાં અમે પહેલો પ્રયોગ અને પછી કાંઈ ચર્ચા કરવા જેવું હોય તો તે કરીએ છીએ.

પાંચમા, છઠ્ઠા તથા સાતમા ધોરણમાં પણ અમે ઉદ્યોગ દાખલ કર્યો છે. તેને પહોંચી વળવા માટે ચાલુ અભ્યાસક્રમમાંથી અનાવશ્યક અથવા ઓછા મહત્ત્વની લાગતી વસ્તુઓ કાઢી નાખી છે અથવા ઓછી કરી છે, પણ તેમાં ઝાઝો ફેરફાર નથી કર્યો.

શાળામાં ઉદ્યોગનો સમય ચાળીસ ચાળીસ મિનિટના ચાર સમય એટલે કુલ બે કલાક ચાળીસ મિનિટનો રાખ્યો છે. સમયપત્રકમાં ઉદ્યોગ બે હપતે ગોઠવ્યો છે એટલે લાગલાગટ એક કલાક વીસ મિનિટ ઉદ્યોગ કરવાનો હોય છે. પીંજણનું કામ કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને લાગલાગટ અડધા કલાકથી વધારે કરવા દેવામાં આવતું નથી.

શાળાના વિદ્યાર્થીઓના અક્ષર, લખાણ તથા વાચન બહુ કાચાં માલૂમ પડ્યાં હતાં. તે સુધારવા ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. દર અઠવાડિયે બે વખત ઇતર વાચન માટે વિદ્યાર્થીઓને વર્ગમાં પુસ્તકો વાંચવા માટે આપવામાં આવે છે.

શાળાના સમય ઉપરાંત દરરોજ સવારે નવથી દશ એક સંગીત વર્ગ ચલાવવામાં આવે છે. આ વર્ગમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બધા જ વિદ્યાર્થીઓને આવવાની છૂટ છે. તેમાં સાદાં ભજનો, રાષ્ટ્રગીતો અને દાંડિયા રાસ શીખવવામાં આવે છે. વળી દર શનિવારે પ્રાર્થના પછી અંતકડીની હરીફાઈ ગોઠવવામાં આવે છે. તેને લીધે ગીતો સારી સંખ્યામાં કંઠ થઈ જાય છે.

કાર્યપદ્ધતિ

શાળાના વિદ્યાર્થીઓમાં પહેલી જરૂર અમને સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થાની જણાઈ. બાળવર્ગથી જ આ વસ્તુ તરફ અમે ખૂબ ધ્યાન આપવા માંડયું. બાળવર્ગના અભ્યાસક્રમમાં પણ આ બે વસ્તુઓ ઉપર જ અમે વધારે ભાર મૂકયો છે. બાળવર્ગના અભ્યાસક્રમમાં લખેલી બાબતો અત્યારે તો બધા જ વર્ગોમાં કરાવવી પડે છે.

છોકરો કક્કો, આંક વગેરે ભલે બે મહિના મોડો શીખે પણ એને બેસતાંઊઠતાં, ખાતાંપીતાં, કપડાં પહેરતાં, સાફ રહેતાં, વાતચીત કરતાં તો પ્રથમ આવડવું જોઈએ. આ વસ્તુઓ મોઢેથી કહીને શીખવી શકાતી જ નથી. એટલે શિક્ષકોએ જાતે કરીને તથા વિદ્યાર્થીઓ પાસે કરાવીને સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થાની ટેવો પાડવાનો તથા દૃઢ કરવાનો પ્રયત્ન આદર્યો છે.

શાળાની શરૂઆતમાં સામુદાયિક પ્રાર્થના થાય છે. ત્યાર પછી દરેક વિદ્યાર્થીના શરીર તથા કપડાંની સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિએ તપાસ થાય છે. અને હાથ મોં ધોવડાવવાનું, કોગળા કરાવવાનું, દાતણ કરાવવાનું, નવડાવવાનું, કપડાં ધોવડાવવાનું એ બધું ચાલે છે. નીચલા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓમાં આની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાછળ વધારે વખત આપવો પડે છે. આમ છતાં કપડાંની બાબતમાં અમે જોઈએ તેવી સફાઈ દાખલ કરી શક્યા નથી.

અમારી ઉમેદ તો એવી હતી કે ત્રણ મહિનામાં વિદ્યાર્થીઓના જાતે કાંતેલા સૂતરમાંથી તેમનાં એક જોડ કપડાં જેટલી ખાદી તૈયાર થઈ જશે અને બધા વિદ્યાર્થીઓ એક સરખો પોશાક પહેરતા થઈ જશે. આ ધારણામાં અમે હજી અડધે જ પહોંચી શક્યા છીએ.

શાળાના વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ શિક્ષકો શાળાની બધી સફાઈ હાથોહાથ કરી લે છે તે ઉપરાંત દર અઠવાડિયે એક દિવસ ગ્રામસફાઈ કરવા જાય છે.

શાળામાં ઉપલા ચાર ધોરણમાં રેંટિયા ઉપર કંતાય છે અને નીચેનાં ધોરણોમાં તકલી ઉપર કંતાય છે. કંતામણ તથા પીંજામણના થયેલા કામના વર્ગવાર આંકડા આ નિવેદનના પરિશિષ્ટ ક તરીકે આપ્યા છે. તે ઉપરથી જણાશે કે શાળામાં કાંતવા પીંજવાનું નવેસરથી શરૂ કરવામાં આવેલું હોવા છતાં આખી શાળાની ત્રણ માસની ચોખ્ખી કમાણી રૂ. ૬૩ જેટલી થઈ છે. બાળવર્ગમાં જેમાં બગાડ થવાનો ભય રહે ત્યાં પણ ત્રણ મહિનામાં પાંચ આના જેટલી ચોખ્ખી કમાણી છે. વળી અમારો અનુભવ એ પણ થયો છે કે બાળકો ઉદ્યોગને બોજારૂપ નથી ગણતાં પણ આનંદરૂપ ગણે છે. શાળામાં ઉદ્યોગ બાળકોને બોજારૂપ થઈ પડશે એવી ભીતિ દર્શાવનારાઓ આ બાળકોને નજરે જોઈ પરીક્ષા કરે અને અભિપ્રાય બાંધે એવી અમારી નમ્ર સૂચના છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રવાસ ઇ૦ પ્રવૃત્તિઓ

શાળા શરૂ થયા પછી વીસ દિવસે જ દિવાળીની રજાઓ આવી. ભૂગોળનો અભ્યાસક્રમ ઘડતાં જ આ બાળકો માટે પ્રવાસ અને પર્યટનોની આવશ્યકતા અમને વર્તાઈ હતી. શહેરની શાળાઓમાં આ વસ્તુઓ ઠીક ઠીક દાખલ થવા માંડી છે પણ ગામડાનાં બાળકો પોતાના ગામ બહાર પણ ન નીકળ્યાં હોય એવું ઘણી વાર જોવામાં આવે છે. એટલે રજાઓનો લાભ લઈ પ્રવાસનો કાર્યક્રમ અમે ગોઠવ્યો. વિદ્યાર્થીઓની બે ટુકડીઓ પાડી. મોટા વિદ્યાર્થી-ઓની ટુકડી પગે ચાલતી પાવાગઢ ગઈ અને નાના વિદ્યાર્થીઓની ટુકડી પાસેના મહીગળતેશ્વર નામના સ્થાનકે પગે ચાલતી જ ગઈ. આ પ્રવાસનાં અનેક મીઠાં સ્મરણો વિદ્યાર્થીઓએ સંઘરી રાખ્યાં છે. ફરી ક્યારે લાંબી રજાઓ પડે અને ક્યારે આવો પેદલ પ્રવાસ ગોઠવાય એ માટે તેઓ ઝંખી રહ્યા છે.

શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાનું એક વિદ્યાર્થી મંડળ બનાવ્યું છે. આ મંડળ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ શાળા તથા ગ્રામસફાઈનું કામ અંદર અંદર ગોઠવી લે છે અને પોતાની કુટેવો ટાળવામાં એકબીજાને મદદ કરે છે. વળી તેઓ 'વિદ્યાર્થીમિત્ર' નામનું એક માસિક ચલાવે છે અને તે દ્વારા તેઓ પોતાનું લખાણ તથા અક્ષરો સુધારવા પ્રયત્ન કરે છે અને એકબીજાના સ્વાધ્યાયનો લાભ મેળવે છે.:

વળી ગામના બીજા વિદ્યાર્થીઓ તથા જુવાનો સાથે મળીને એક અભ્યાસ મંડળ તેમણે સ્થાપ્યું છે. અભ્યાસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મંડળમાં ખાસ પુસ્તકોનું તથા ખાસ વિષયો ઉપરના લેખોનું વાચન થાય છે. તેઓ પોતાની ચર્ચાસભાઓ તથા બહારથી આવેલા વિદ્વાનો તથા કાર્યકર્તાઓ સાથે વાતચીતના પ્રસંગો ગોઠવે છે. આ ઉપરાંત થામણા ગામની બધી હકીકત ભેગી કરવા પત્રકો બનાવ્યાં છે. તે ભરવામાં નાના મોટા વિદ્યાર્થીઓ સારી મદદ કરે છે.

ગામનું વાચનાલય, પુસ્તકાલય તથા અખાડો સુપ્ત દશામાં હતાં તે મોટા વિદ્યાર્થીઓની મદદથી ફરી ચાલુ કરવામાં આવ્યાં છે.

વિદ્યાર્થીઓની દાક્તરી તપાસ

વિદ્યાર્થીઓનું આરોગ્ય કેવું છે એ તપાસવા માટે પાસેના ઉમરેઠ ગામના ડૉ. આનંદશંકર વૈદ્ય પાસે અમે વિદ્યાર્થીઓની દાક્તરી તપાસ કરાવી. પહેલી તપાસનાં પરિણામ ચોંકાવનારાં નીકળ્યાં. દાક્તરની સૂચના પ્રમાણે દવા, દૂધ, અને કસરત ઉપર ભાર મૂકયો તેથી એક મહિનામાં જ બહુ સારો ફેર જોઈ શકાયો છે. આ અહેવાલના સમય દરમ્યાન દાક્તરે શાળાનાં બાળકોને બે વાર તપાસ્યાં. પહેલી તપાસમાં બરાબર તન્દુરસ્ત એવાં નવ જ બાળકો માલૂમ પડયાં હતાં તેને બદલે બીજી તપાસમાં તન્દુરસ્ત બાળકોની સંખ્યા ૫૧ આવી. તપાસનાં વિગતવાર પરિણામ સાથેના પરિશિષ્ટ ખ માં આપ્યાં છે.

વિદ્યાર્થીઓમાં થયેલો સુધારો

આ ત્રણ મહિનાના પ્રયોગમાં જ વિદ્યાર્થીઓની ભાષા, બોલવાચાલવાની રીત, કામ કરવાની સ્ફૂર્તિ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્વચ્છતા એ બધામાં અજબ ફેરફાર જોવામાં આવે છે. જાણે બંધનમાંથી છૂટીને પોતાના મિત્રો સાથે સ્વાભાવિક ઢબે વાતો કરતા હોય એમ શિક્ષકો સાથે તેઓ વાતચીત અને વિનોદ કરતા થયા છે. જૂનાં બંધનો એકાએક તૂટવાથી વિદ્યાર્થીઓ વધારે પડતી છૂટ લેતા હોય એવું પણ કોઈક કોઈક વખત દેખાય છે. છતાં એકંદરે આ છૂટની અસર વિદ્યાર્થીઓની નીતિ ઉપર ઘણી સારી જ થઈ છે. પહેલાં જે વિદ્યાર્થીઓ પોતાની ભૂલ છુપાવવા માટે એક પછી એક એમ અનેક જૂઠાણાં ચલાવતા તેઓ આજે પહેલે જ સપાટે શિક્ષક આગળ સાચી વાત કહી દેતાં ડરતા નથી.

વિદ્યાર્થીઓમાં એક સુંદર ફેરફાર તો એ થયો છે કે તેઓ ઘરના કામમાં માબાપને મદદગાર થવા લાગ્યા છે. આ એક હકીકતથી જ માબાપોનું, ખાસ કરીને માઓનું મમત્વ શાળા તરફ વધ્યું છે.

વિદ્યાર્થીઓમાં ચા, બીડી આદિ વ્યસનો લગભગ નાબૂદ થઈ ગયાં છે. જૂના શિક્ષકોએ પણ પોતાની હુક્કા-બીડીની વર્ષોજૂની ટેવો ફગાવી દીધી છે.

ગામ ઉપર અસર

થામણા ગામની વસ્તી ૨૨૦૦ માણસની ગણાય. મોટા ભાગની વસ્તી પાટીદાર કોમની છે. લોકની સ્થિતિ સમૃદ્ધ નથી, સાધારણ ગણાય. છતાં આ પ્રયોગને અંગે ઠીક ઠીક આર્થિક બોજો ગામે ઉત્સાહપૂર્વક ઉઠાવી લીધો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શાળાનું મકાન સાંકડું હતું અને રેંટિયા તથા પીંજણ માટે વધારે જગાની જરૂર હતી. તે માટે ધર્મશાળાનું મકાન ગામે સમરાવી આપ્યું એનો ઉલ્લેખ આગળ થઈ ગયો છે. આ ઉપરાંત અખાડો સુધાર્યો તથા ગામમાં મુતરડીઓ અને કૂવા ઉપર નાહવાધોવાની ચોકડીઓ બાંધવામાં પણ ગામે ઠીક ખર્ચ કર્યું છે. વળી આ પ્રયોગને લઈને જ ગામમાં કેટલાક સમારંભો થઈ ગયા તેનો બોજો ગામે હર્ષભેર ઉઠાવી લીધો છે. પ્રયોગ જોવા મોટા નાના મહેમાનો પણ અનેક આવે છે તે બધાનું ગામ પોતાના ગજા પ્રમાણે પણ ભાવપૂર્વક સ્વાગત કરે છે, અને પોતાને ધન્ય માને છે.

પ્રયોગ શરૂ થતાં જ ગામની શાળામાં કોઈ પણ જાતના વિરોધ વિના હરિજન વિદ્યાર્થીઓ ભણવા આવતા થઈ ગયા છે.

ગામમાં ચાલતા રેંટિયાની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે. અત્યારે લગભગ ૬૦ રેંટિયા ચાલે છે. ખાદીનું વેચાણ પણ આ ત્રણ મહિનામાં ઠીક ઠીક થયું છે.

ગામમાં સંપ વધ્યો છે તે તો ગામ ભેગું મળીને સાર્વજનિક કામો માટે ખર્ચ કરે છે તે ઉપરથી દેખાઈ આવે છે. એ સંપ દ્વારા ગામ વધુ મહત્ત્વનાં કામો પણ સાધી શક્યું છે. આ અહેવાલના સમય દરમ્યાન જ ગામમાં અમુક પક્ષો વચ્ચેની અદાવતને કારણે ઘાસની ગંજીઓ બાળી મૂકવાનું પ્રકરણ ઊપડ્યું. શ્રી. બબલભાઈની સૂચનાથી ગામલોકોએ ભેગા થઈને બંદોબસ્ત કર્યો અને એ દુષ્ટ ચેપને આગળ વધતો અટકાવી દીધો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દિવાળીના દિવસોમાં ફટાકડા ફોડવાની ગામે બંધી કરી અને એને બદલે દિવાળીના બધા દિવસોમાં ગામના આબાલવૃદ્ધ સૌ બહેનો તથા ભાઈઓને રસ પડે એવા વિવિધ કાર્યક્રમ યોજી તે પાર ઉતાર્યો. વળી બેસતા વર્ષને દિવસે ગામમાં વર્ષોથી ચાલતી ચાર હોટેલો બંધ કરી નાખી જેને પરિણામે કેટલાયે બંધાણીઓએ ચા અને બીડી છોડયાં છે. આ બધું ગામના સંપને આભારી છે.

રોજ સાંજે વ્યાયામ મંદિરમાં ગામની સામુદાયિક પ્રાર્થના થાય છે. આ પ્રાર્થનામાં નાનાં તેમ જ મોટાં ભાઈ બહેનો ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક હાજરી આપે છે. પ્રાર્થના બાદ રોજના વર્તમાન કહેવામાં આવે છે અને પ્રસંગ પરત્વે વાતચીત તથા વિવેચન થાય છે. કેટલીક વાર કોઈક પુસ્તકમાંથી અથવા માસિકમાંથી કાંઈક વાંચી સંભળાવવામાં આવે છે. અવારનવાર ગામના જુદા જુદા ભાગોમાં પણ આખ્યાનો તથા વ્યાખ્યાનો ગોઠવાય છે.

ગામની વચ્ચોવચ ત્રણ ભીંતપત્રો બનાવવામાં આવ્યાં છે. આ ભીંતપત્રો ઉપર ગ્રામજીવનને ઉપયોગી વિષયો ચર્ચાય છે તથા પ્રસંગો, આંકડા અને હકીકતો લખાય છે. ગામલોકના વિચારો કેળવવામાં આ ભીંતપત્રો બહુ ઉપયોગી થઈ પડયાં છે.

ગામના ઝંડાચોકમાં દર રવિવારે સવારે ધ્વજવંદન થાય છે તથા સાંજે ધ્વજાવતરણની ક્રિયા થાય છે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત મોટાં ભાઈબહેનો પણ ભાગ લે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શાળા તથા ગામમાં થયેલા કામનો ત્રણ માસનો આ અહેવાલ છે. અનુભવ ખરે જ ઉત્સાહવર્ધક થયો છે. જે ઉત્સાહ અને ખંતથી ગામલોકોએ અમને મદદ કરી છે તે ઉત્સાહ ટકી રહો અને તેમના વિશ્વાસને વિશેષ પાત્ર થવાનું પરમકૃપાળુ પરમાત્મા અમને બળ આપો એ પ્રાર્થના સાથે નિવેદન સમાપ્ત કરીએ છીએ.

નરહરિ દ્વા૦ પરીખ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરિશિષ્ટ ક

રાષ્ટ્રીય ગ્રામ શાળા થામણા, ધોરણવાર ઉદ્યોગનું ત્રૈમાસિક નિવેદન

૨૩મી સપ્ટેમ્બરથી ૩૧મી ઑક્ટોબર ૧૯૩૮ સુધી

ધોરણ	સંખ્યા	કંતાયેલા તાર	પૂણી કરી તોલા	કંતાઈ	પીંજાઈ અને પુણિયામણ	કુલ કમાણી
૭	૧૧	૧૫૨૮૭	૧૦૧૩	૧-૯-૨	૧—૯--૩	૩—૨-૫
૬	૧૨	૨૨૬૭૯	૧૧૩૭	૨-૩-૧૦	૧-૧૨-૨	૪—૦-૦
૫	૧૬	૧૪૧૯૬	૧૨૯૩।	૧-૬-૩	૧-૧૫-૯	૩—૬-૦
૪	૧૮	૬૭૧૬	૧૧૯૬	૦-૯-૧૧	૧-૧૩-૬	૨—૭-૫
૩	૧૭	૨૨૬૯	૨૫૩।।	૦-૨-૧૧	૦—૫-૧૧	૦—૮-૧૦
૨	૨૫	૧૦૭૭	૪૮૯।	૦-૧-૬	૦-૧૨-૨	૦-૧૩-૮
૧	૨૨	કાંતવાની પૂર્વતૈયારી	૬૩૨	—	૦-૧૫-૯	૦-૧૫-૯
બાળવર્ગ	૩૧	,,	૧૦૩।।	—	૦—૨-૭	૦—૨-૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવેમ્બર ૧૯૩૮

ધોરણ	સંખ્યા	કંતાયેલા તાર	પીંજ્યું ને પૂણી કરી તોલા	કંતાઈ	પીંજાઈ અને પુણિયામણ	કુલ કમાણી
૭	૧૦	૬૨૪૨૫	૧૩૧૫	૬-૩-૭	૨—૦-૯	૮—૪-૪
૬	૧૨	૬૨૫૫૦	૯૫૮	૬-૪-૫	૧—૭-૧૦	૭-૧૨-૩
૫	૧૭	૫૨૧૯૫	૧૮૫૪॥	૫-૦-૧૦	૨-૧૩-૦	૭-૧૩-૧૦
૪	૧૮	૩૪૦૭૬	૧૮૪૩	૩-૪-૯	૨-૧૩-૮	૬—૨-૫
૩	૧૭	૩૭૮૮	—	૦-૫-૨	—	૦—૫-૨
૨	૨૫	૧૭૬૬૫	—	૧-૯-૬	—	૧—૯-૬
૧	૨૧	કાંતવાની પૂર્વતૈયારી	૧૬૭	—	૦—૪-૨	૦—૪-૨
બાળવર્ગ	૩૧	,,	૧૮	—	૦—૦-૫	૦—૦-૫

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ડિસેમ્બર ૧૯૩૮

ધોરણ	સંખ્યા	કંતાયેલા તાર	પીંજ્યું ને પૂણી કરી તોલા	કંતાઈ	પીંજાઈ અને પુણિયામણ	કુલ કમાણી
૭	૧૧	૬૮૫૦૦	૨૯૦	૭—૪-૩	૦—૭-૨	૭-૧૧-૫
૬	૧૨	૭૨૮૨૫	૧૮૭	૭—૭-૧૧	૦—૪-૮	૭-૧૨-૭
૫	૧૬	૪૮૧૫૯	૨૮૯૯॥	૪—૯-૫	૪—૭-૯	૯—૧-૨
૪	૧૮	૪૦૮૧૧	૩૧૯૯	૩-૧૩-૯	૪-૧૫-૯	૮-૧૩-૬
૩	૧૭	૨૪૨૭૧	—	૨—૧-૬	—	૨—૧-૬
૨	૨૪	૩૧૬૯૦	—	૨-૧૪-૩	—	૨-૧૪-૩
૧	૨૦	૭૦૦૦	૬૪	૦—૮-૪	૦—૧-૭	૦—૯-૧૧
બાળવર્ગ	૨૬	કાંતવાની પૂર્વતૈયારી	૮૩	—	૦—૨-૦	૦—૨-૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધોરણ	સંખ્યા	ત્રણ માસની એકંદર કમાણી	કામના કુલ કલાક
૭	૧૧	૧૯—૨-૨	૧૫૬૮
૬	૧૨	૧૯—૮-૧૦	૧૭૧૭
૫	૧૬	૨૦—૫-૦	૨૨૭૨
૪	૧૮	૧૭—૭-૪	૨૬૧૦
૩	૧૭	૨-૧૫-૬	૨૫૨૫
૨	૨૫	૫—૫-૫	૩૫૦૯
૧	૨૨	૧-૧૩-૧૦	
બાળવર્ગ	૩૧	૦—૫-૦	
કુલ		૮૬-૧૫-૧	

નોંધ: આમાંથી પીંજવાની તથા કાંતવાની ઘટ તથા બગાડના રૂ. ૨૩-૧૫-૧ જેટલું અંદાજે થવા જાય છે, તે બાદ જતાં આખી શાળાની ચોખ્ખી કમાણી રૂ. ૬૩-૦-૦ જેટલી ત્રણ માસમાં થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

66 ગ / ૫

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરિશિષ્ટ ખ

થામણા રાષ્ટ્રીય ગ્રામશાળાના વિદ્યાર્થીઓની તંદુરસ્તીની તારવણી

પહેલી તપાસ ૧૬–૧૧–'૩૮ બીજી તપાસ ૨૯–૧૨–'૩૮

મુખ્ય અવયવ	પેટા દરદો	સંખ્યા	કુલ સંખ્યા	સંખ્યા	કુલ સંખ્યા
આંખ	ખીલ	૭૨	૭૯	૩૧	૩૨
	ફૂલ	૧		૧	
	ત્રાંસી	૩			
	દૃષ્ટિ ટૂંકી	૩			
કાન	મેલ	લગભગ બધા જ	૨૭	ઓછો થઈ ગયો છે	૯
	પાકેલા	૨૨		૯	
	થોડી બહેરાશ	૫		—	
ગળું	કાકડા	૪૭	૪૭	૬	૬
	ગરમી				
	ઉધરસ				
પેટ	કબજિયાત	૩૩	૭૯	૧૯	૨૪
	પાચન કમી	૧૧		—	
	બરોળ	૨૧		૫	
	કલેજું	૧૪		—	
દાંત	સડેલા	૧૭	૬૧	ગંદા છે	૩૨
	છારી	૪૪			
નાક	મસા	૩૩	૩૩		—
	છોડ				
	સળેખમ				
ચામડી	ખસ, લૂખસ				
	ગૂમડાં	૩૩	૩૩		
હૃદય	નબળું, ફીકાશ	૨૫	૨૫		

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિદ્યાર્થી તપાસ્યા	૧૩૧	૧૩૪
તંદુરસ્ત	૯	૫૧
રજિસ્ટર પર સંખ્યા	૧૫૪	૧૪૫

ઉમરેઠ
તા. ૫-૧-૧૯૩૯

ડૉ. આનંદશંકર, અ. વૈદ્ય
એલ. સી. પી. એસ. (મુંબઈ)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમણિકા

થામણા શાળાનો ત્રૈમાસિક અહેવાલ . . ૩

૧. અભ્યાસક્રમ . . . ૧ થી ૭૪

૨. વર્ધા શિક્ષણ યોજના . . . ૭૫

૩. વર્ધા શાળા અને ગામ . . ૯૦

૪. શિક્ષક તાલીમ વર્ગ . . . ૯૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાષ્ટ્રીય ગ્રામશાળા, થામણા, અભ્યાસક્રમ

બાળવર્ગ

૧. **ઉદ્યોગ**
   - ૧. પૂણી બનાવવી
   - ૨. તકલીએ કાંતવું
   - ૩. તકલી બનાવરાવવી

૨. **સામાજિક જ્ઞાન**
   - ૧. શરીરની સ્વચ્છતા
   - ૨. કપડાંની સ્વચ્છતા અને સુઘડપણું
   - ૩. કાર્યવ્યવસ્થિતિ
   - ૪. શિષ્ટાચાર

૩. **સામાન્ય વિજ્ઞાન**
   - ૧. ઇંદ્રિય કેળવણીના પ્રયોગો

૪. **પર્યટન, અવલોકન તથા મેદાની રમતો**

૫. **સ્વભાષા**
   - ૧. વાતચીત
   - ૨. વાર્તાકથન
   - ૩. કવિતા
   - ૪. વાચન

૬. **ચિત્રકામ તથા લેખન**
   - ૧. ભૂમિતિની આકૃતિઓ ચિતરાવવી
   - ૨. શબ્દોનું અનુલેખન

૭. **ગણિત**

૮. **સંગીત**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાળવર્ગ

૧. ઉદ્યોગ

(૧) પૂણી બનાવવી. (૨) તકલીએ કાંતવું.
(૩) તકલી બનાવવી.

પ્રવૃત્તિ ૧. કપડાના કકડાની પૂણી બનાવતાં શીખવી પૂણી બનાવવાની પૂર્વતૈયારી કરાવવી. શરૂઆતમાં એકેક વિદ્યાર્થી લઈ શીખવવું. પછી બધા વિદ્યાર્થીઓને પૂણી-પાટલા તથા હાથા આપવા. તેમને એકસામટા અવાજ વિના કામ કરવાની ટેવ પાડવી.

પ્રવૃત્તિ ૨. क : ઉપર પ્રમાણે કપડાના કકડાના બદલામાં રૂનો પોલ લઈ પ્રથમ એકેક વિદ્યાર્થીને કામ કરતાં શીખવવું.

ख : જે જે વિદ્યાર્થીઓને સારી પૂણી બનાવવાની ક્રિયા સમજાઈ ગઈ હોય તેને સ્વતંત્ર પૂણીપાટલો આપી શિક્ષકની દેખરેખ નીચે ધીમે ધીમે વખત વધારીને અર્ધો કલાક સુધી લાગલાગટ પૂણી કરવાની ટેવ પાડવી. એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સામટા આવાં દસ બાળકો પાસે પૂણી કરાવવી. એથી વધારે નહિ લેવા. કારણ કે સાવ નાનાં બાળકો હોવાથી તેમની દરેક ક્રિયા વ્યવસ્થિત અને શાન્ત રીતે શિક્ષક ધારી ધારીને જોઈ શકે. આમ દસ દસ વિદ્યાર્થીઓની ટુકડી વારાફરતી કામ કરે એવી વ્યવસ્થા કરવી.

પ્રવૃત્તિ ૩. કરડેલા સૂતરની દડી કરાવવી. દડી કરાવવામાં બે વસ્તુઓ ધ્યાનમાં રાખવી. બાળક દડી વ્યવસ્થિત કરે અને સુઘડ રીતે કરે. બીજું દડી ખૂબ કઠણ કરે. આ ક્રિયા બધા વિદ્યાર્થીઓને એક બે વાર શિક્ષક કરી બતાવે. પછી સાથે કરાવી શકાશે.

પ્રવૃત્તિ ૪. વિદ્યાર્થીઓને દડી બરાબર પાકી કરતાં આવડી જાય એટલે આંકેલા અટેરણ પર જમણે હાથે અટેરણ અને ડાબે હાથે દડી લઈ ભૂલ વિના દડીનો તાર વ્યવસ્થિત રીતે ઉતારે. આ ક્રિયા પણ ઉપર પ્રમાણે શિક્ષકે એક બે વાર કરી બતાવવી. પછી આખા વર્ગને સામટાં સાધન આપી કરાવી શકાશે.

પ્રવૃત્તિ ૫. અટેરણ ઉપર સૂતર ઉતારતાં બરાબર આવડી ગયા પછી અટેરણ ઉપરના તાર ગણાવવા. આ ક્રિયા બરાબર પાકી થાય એટલે વિદ્યાર્થીને જમણા હાથે તકલી પકડાવી ડાબા હાથમાં દડી આપી બરાબર શંકુ આકારમાં કઠણ કોકડું ભરતાં શીખવવું. દરેક વખતે વિદ્યાર્થીનું કોકડું શિક્ષક તપાસે. જેમનું કોકડું બરાબર શંકુ આકારનું ને કઠણ હોય તેની નોંધ કરવી. જેનું કોકડું ઢીલુંપોચું હોય કે અસમાન આકારનું હોય તેની નોંધ કરવી નહિ. એટલે સમજવું કે તેને આવડતું નથી. જે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિદ્યાર્થી આવી રીતે દશ વાર ક્રિયા વ્યવસ્થિત અને ચોકસાઈથી કરે તેને એ ક્રિયા આવડી ગઈ છે એમ સમજવું. આ રીતે તકલી ઉપર ભરેલા કોકડાની પાછી દડી કરી નાખે અને આ ક્રિયાનું વારંવાર પુનરાવર્તન કરે.

પ્રવૃત્તિ ૬. ઉપરની કોકડું ભરવાની ક્રિયા જે જે વિદ્યાર્થીને આવડી ગઈ હોય તેને જ આ પ્રવૃત્તિ આપવાની છે. વિદ્યાર્થીને ત્રેવડેલા દોરાની દડી અને તકલી આપવી. વિદ્યાર્થી એ દોરાને તકલી વડે વળ દે, અને તેનું કોકડું ભરે. વળ દેતી વખતે દોરાનો વળ દડીમાં ન પેસી જાય એ રીતે દડીને પકડવા તરફ વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન ખેંચવું. આ ક્રિયા વિદ્યાર્થીઓ પાસે કરાવતી વખતે શિક્ષકે નીચેની બાબતો તપાસતા રહેવાની જરૂર છે. (૧) વિદ્યાર્થી વળ સવળો આપે છે કે અવળો, વળ સવળો આવે એવી રીતે જ તકલી ફેરવે. (૨) કોકડું કઠણ ભરે. (૩) કોકડું શંકુ આકારનું ભરે. (૪) વળ દેતાં દડીમાં વળ પેસી ન જાય તેની કાળજી રાખવામાં આવે. આ બધી બાબતો ખરી રીતે કરતે કરતે બાળક સો તાર જેટલા દોરા ઠરડે. આટલું કરે એટલે એની કાંતવાની પૂર્વતૈયારી થઈ ગણાય. આ ક્રિયા શિક્ષક આખા વર્ગને એક સાથે ન કરાવતાં પાંચપાંચ વિદ્યાર્થીઓની ટુકડી પાડી શીખવે, અને વિદ્યાર્થીને તૈયાર કરે, તો જ ઉપરની બધી ક્રિયા ચોકસાઈથી અને વ્યવસ્થિત રીતે બાળક શીખી શકશે. આ રીતે તકલી ઉપર ભરેલા કોકડાને અટેરણ ઉપર ઉતારી અટેરણની ક્રિયાનું પુનરાવર્તન કરાવવું, તથા પરીક્ષા કરવી. પછી અટેરણ ઉપરથી દડી કરાવી લેવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રવૃત્તિ ૭. ઉપરની છઠ્ઠી પ્રવૃત્તિ જે વિદ્યાર્થીને સારી રીતે આવડી ગઈ હોય તેને પૂણીમાંથી તકલી વડે કેમ કંતાય છે, એ શિક્ષકે બતાવવું. આ વખતે પણ એકસામટા પાંચથી વધુ વિદ્યાર્થીની ટુકડી લેવી નહિ. વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષક પોતે વળ કેમ દે છે, વળ દેતી વખતે પૂણી કેમ પકડે છે, વળ દીધા પછી સૂતરને વચમાંથી પકડી પૂણીમાંથી તાર ખેંચતી વખતે પૂણી કેમ પકડે છે, તથા તકલી ધીમી પડતાં પૂણીથી બે ત્રણ આંગળ પાસેના સૂતરને પકડી લઈ ફરી વળ ચપટી વડે કેવી રીતે આપે છે અને પછી તાર ખેંચવાની ક્રિયા કેવી રીતે કરે છે તે વસ્તુ વિદ્યાર્થીને દશ મિનિટ સુધી શિક્ષક સમજાવતે સમજાવતે કરી બતાવે. તે પછી પાંચેય વિદ્યાર્થીઓને તકલી અને પૂણી આપી કાંતવાની ક્રિયા કરવા તેમને કહેવું. એ વખતે પાંચેય વિદ્યાર્થીઓ ક્યાં ક્યાં અને કઈ કઈ ક્રિયા કરવામાં ભૂલ ખાય છે એ શિક્ષકે ધારી ધારીને જોઈ લેવું, અને સુધરાવવું આ રીતે વિદ્યાર્થીઓ પાસે વીસ મિનિટ કામ લેવું. તેથી બાળકો ભૂલ વિના કાંતવાની ક્રિયાને પકડી શકશે.

પ્રવૃત્તિ ૮. આમ આ ટુકડીના વિદ્યાર્થીઓને એક અઠવાડિયા સુધી બરાબર પાસે બેસાડી શિખવાડ્યા પછી જે બાળકને કંઈક કાંતવાની ક્રિયા હાથે બેઠી હોય તેને સ્વતંત્ર રીતે કાંતવાની છૂટ આપવી. અને તેના સૂતરને શિક્ષકે અવારનવાર જોતા રહેવું. બાળક વળદાર અને એકસરખું સૂતર કાઢે છે કે નહિ એ તરફ શિક્ષકનું સતત ધ્યાન રહેવું જોઈએ. તકલી ભરાઈ જતાં આવા સૂતરનો દડો કરાવવો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રવૃત્તિ ૯. તકલી ઉપર કાંતતે કાંતતે જે તૂટેલા તાર પડ્યા હોય તેને વળ દઈ જોડી સૂતર બનાવી દેતાં શીખવવું. આમ કરાવવાનો હેતુ તૂટેલા તારનો સાંધો કેમ કરાય એ શીખવવાનો છે. વળી આવી રીતે ટૂચાનો ઉપયોગ કરવાથી ઘટ ઓછી પડે એ વિદ્યાર્થીને શીખવવાનું છે. આ ક્રિયા પાંચ વિદ્યાર્થીની ટુકડી લઈ શીખવવી.

પ્રવૃત્તિ ૧૦. એક હાથ જેટલું લાંબું સારું વળદાર સૂતર લઈ તેના બે કકડા કરી સાંધ કેમ કરવી એ શિક્ષકે બતાવવું. આ ક્રિયા એકેક હોશિયાર વિદ્યાર્થીને લઈ શીખવવી. વર્ગમાં બધા વિદ્યાર્થીઓ કોઈ એક પ્રવૃત્તિ કરતા હોય તે વખતે બીજા બાળકોનું ધ્યાન ન ખેંચાય તેવી રીતે એકેક વિદ્યાર્થીને બોલાવી શિક્ષકે આ ક્રિયા શીખવવી.

પ્રવૃત્તિ ૧૧. ફૂટેલા માટલા કે ઘડાની ઠીંકરીઓ લઈ તેના ઉપર લોખંડી કંપાસ વડે પોણા ઇંચની ત્રિજ્યા લઈ ગોળ દોરવો. વર્ગમાં જોઈએ તે પ્રમાણમાં ઠીંકરીઓ એકઠી કરી રાખવી. પછી એ ગોળ દોરેલી ઠીંકરીઓ દરેક વિદ્યાર્થીને એકેક વહેંચી દેવી. અને વિદ્યાર્થી તેને પથ્થર પર ગોળની નિશાની સુધી બરાબર ઘસી લાવી ચકરડી બનાવે. આમ દરેક બાળક પાસે પાંચ પાંચ ચકરડીઓ સારી તૈયાર કરાવવી.

પ્રવૃત્તિ ૧૨. જે બાળકોને સારી ચકરડીઓ બનાવતાં આવડી જાય તેમની પાસે તેમના પગના અંગૂઠા વડે ચકરડીઓ દબાવી મધ્યબિંદુમાં ડ્રિલનું પાનું મુકાવી ડ્રિલ ફેરવી કાણું કેમ પડાય તે શિક્ષકે કરી બતાવવું અને વિદ્યાર્થીઓ પાસે તેમ કરાવવું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રવૃત્તિ ૧૩. વાંસના એકેક વેંતના સમચોરસ ટુકડા શિક્ષકે તૈયાર કરી રાખવા. જે વિદ્યાર્થી બહુ ચીવટવાળો અને સાવધાનીવાળો હોય તેને એકેક છૂટો લઈ આ ક્રિયા શીખવવાની છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીને ચપ્પુ વડે એક સળી ગોળ કેમ કરાય એ કરી બતાવે. સળીનો એક છેડો જમીન પર રાખે અને બીજો છેડો હાથમાં પકડી શિક્ષક આ ક્રિયા કરી બતાવે, અને ચપ્પુ હાથ ભણીથી જમીનભણી ચલાવે. આ રીતે બતાવવાથી વિદ્યાર્થીને ચપ્પુ વાગશે નહિ, અને વાપરતાં આવડશે. આમ એક બાજુ સળી ગોળ થતાં સળીને ઉથલાવી બીજી બાજુનો છેડો જમીન પર રાખી ગોળ કરાવવો. જેથી આખી સળી તૈયાર થઈ જશે. આ સળી લીસી અને એકસરખી થાય તેની કાળજી રાખવી.

પ્રવૃત્તિ ૧૪. ઉપર પ્રમાણેની તૈયાર સળી લઈ તેની એક બાજુએ અર્ધો ઇંચ છેડો છોડી દઈ ગુંદર વડે દોરો વીંટાળી ચોંટાડવો. સામાન્ય રીતે ફીકરીની ચકરડીના કાણા કરતાં આ દોરાનો ઘેરાવો વધારે થવો જોઈએ. પછી ચકરડીને બીજે લાંબે છેડેથી સળીમાં ચકરડી પરોવી ત્રાક ઉપર જેમ ચકરડી બેસાડીએ છીએ તેમ ઉપર પણ ગુંદરવાળો દોરો લપેટી ચકરડીને સ્થિર કરવી. પછી તેને તડકે સૂકવવી.

પ્રવૃત્તિ ૧૫. સળીને લાંબે છેડે પા ઇંચ છોડી ત્રણ ધારી કાનસ વડે ખાંચો પાડતાં શીખવવું. આ ક્રિયા પણ શિક્ષકે એકેક વિદ્યાર્થીને લઈ શીખવવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૂચના : — ૧. ઉપરની જે જે ક્રિયાઓ ફક્ત એક જ વિદ્યાર્થીને લઈને શીખવવાની કહેલી છે તે આખા વર્ગને ન આવડે તો શિક્ષકે ચિન્તા કરવી નહિ.

૨. પાંચ પાંચ કે દશ દશ વિદ્યાર્થીની ટુકડીમાં જે જે પ્રવૃત્તિઓ શીખવવાની છે તે તે વખતે બાકીના બધા વિદ્યાર્થીઓને જે જે પ્રવૃત્તિઓ બહુ ગમતી હોય અને બહુ ધ્યાનપૂર્વક ગરબડ વિના કરતા હોય તે પ્રવૃત્તિમાં જોડવા.

૩. દીકરાની બનાવેલી સાદી તકલીઓનો ઉપયોગ વર્ગમાં કરાવવો.

૨. સામાજિક જ્ઞાન

૧. શરીરની સ્વચ્છતા :

બાળકનાં મોં, હાથ, દાંત, નખ, નાક, કાન, આંખો વગેરે સ્વચ્છ હોય એ જોવું. જ્યાં મેલ હોય તે કઢાવવો. તે માટે નીચેની વિગતે કામ કરવું તથા કરાવવું:

૧. મોં તથા હાથ પગ ધોવરાવવા અને રૂમાલથી લુછાવવા.

૨. દાંત સ્વચ્છ રખાવવા. તે માટે દાતણ કરાવવાની જરૂર હોય તો કરાવવું.

૩. કોગળા કરાવવા — આવશ્યક હોય તો ગરમ પાણીની અંદર મીઠું અથવા પોટેશ પરમેન્ગેનેટ નાખીને.

૪. કાપડના પલાળેલા ટુકડાથી શરીર સાફ કરાવવું અને કોરા ટુકડાથી લુછાવવું. સગવડ હોય ત્યારે સ્નાન કરાવવું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫. નખ ઉતારવા : નખમાં મેલ હોય તે ગંદુ છે અને ઝેરી છે એમ કહેવું.

૬. વાળ ઓળાવવા. જરૂર પડચે ચોળાવવા પણ.

૭. નાક તથા આંખ ચોખ્ખાં રખાવવાં.

૮. કાન સાફ રખાવવા. કાનની અંદર મેલ કાઢવા સળી ન નાખવી પણ સળીને રૂ લગાડી તે વડે નજીકના ભાગમાંથી જ મેલ લૂછી લેવો. કાનની પાછળના ભાગમાં મેલ હોય તો લુછાવી નાખવો.

૯. શરીરના જે જે ભાગમાં મેલ વધુ જમા થવાનો સંભવ છે તે ભાગ ખાસ કરીને તપાસવા અને સાફ રખાવવા.

૧૦. શકય હોય ત્યાં બાળકોની દાકતરી તપાસ કરાવવી.

૨. કપડાંની સ્વચ્છતા :

બાળક સ્વચ્છ અને સુઘડ કપડાં પહેરીને શાળામાં આવે. કપડાં કેવી રીતે વ્યવસ્થિત પહેરવાં તથા કાઢવાં એ શીખવવું તેમ જ કપડાં ધોતાં પણ શીખવવું. નીચેની વિગતે કામ કરવું તથા કરાવવું.

૧. હાથ રૂમાલ ધોવડાવવાથી શરૂઆત કરવી.

૨. પછી ટોપી ધોવડાવવી.

૩. પછી ચડ્ડી તથા પહેરણ ધોવડાવવાં.

૪. પોતાનાં બધાં કપડાં સૂકવતાં શીખવવું. શરૂઆત નાનાં કપડાંથી કરવી. પોતાનાં કપડાંની ગડી વાળતાં શીખવવું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫. નાડી બાંધવી, ચડ્ડી તથા પહેરણ પહેરવાં કાઢવાં, બટન ઘાલવાં કાઢવાં, ટોપી વ્યવસ્થિત રીતે પહેરવી અને કાઢીને ગડી વાળી રાખવી વગેરે શીખવવું.

૬. ટોપી ઉકેલવી, વાળવી તથા ગડી કરીને દબાવવી.

૩. આરોગ્યદાયી ટેવો પાડવી :

૧. નાકેથી શ્વાસ લેવો, મોં ખુલ્લું ન રાખવું.

૨. મોઢે માથે ઓઢીને તેમ જ ટૂંટિયું વાળીને સૂઈ ન જવું.

૩. બધાં બારીબારણાં બંધ કરીને ન સૂઈ જવું.

૪. બીજા માણસના મોંમાં મોં ઘાલીને વાત ન કરવી.

૫. ટટ્ટાર બેસવું, ઊભા રહેવું તથા ચાલવું.

૬. મોટા મોટા ઘૂંટડા ભરીને ગટક ગટક પાણી ન પીવું, ચાવીને ખાવું.

૭. ડીલ ચોળીને નાહવું.

૮. સવારમાં ઊઠીને તરત જાજરૂ જવાની ટેવ પાડવી

૯. હાથપગ તથા મોં ધોઈને તથા કોગળા કરીને જમવા બેસવું.

૧૦. દાંત વડે નખ ન કરડવા, તથા કપડાં ન ચાવવાં. મોંમાં પેન્સિલ ન નાખવી, થૂંકથી પાટી સાફ ન કરવી.

૪. સામાજિક સ્વચ્છતાની ટેવો પાડવી :

૧. જ્યાં ત્યાં થૂંકવું કે નાક નસીકવું નહિ. જ્યાં તેમ કરીએ ત્યાં તેના ઉપર માટી કે ધૂળ વાળવી.

૨. નક્કી કરેલી જગા સિવાય બીજે પેશાબ ન કરવો. તેમ જાજરૂ ન જવું. મેલાને ધૂળ કે માટીથી ઢાંકી દેવાની ટેવ પાડવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. જ્યાં ત્યાં પાણી ઢોળવું નહિ. જ્યાં કાયમ પાણી ઢોળાતું હોય ત્યાં કાંઈક વાવવું જોઈએ એ સમજાવવું. શાળામાં એવી જગાએ કાંઈક વવરાવવું.

૪. ભૂંડી ગાળો બોલી મોં એઠું ન કરવું.

૫. શિષ્ટાચાર:

૧. કોઈને તોછડાઈથી બોલાવવું નહિ. મુરબ્બીઓને 'હા' કે 'ના' કહેવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે 'હાજી' 'નાજી' એમ કહેવું.

૨. વર્ગમાં દાખલ થવા નક્કી કરી રાખેલી જગાએથી આવવાની ટેવ પાડવી.

૩. વર્ગમાંથી બહાર જવા માટે પણ નક્કી કરી રાખેલી જગાથી જવાની ટેવ પાડવી.

૪. વર્ગમાં બેસવા માટે પણ નક્કી કરેલી જગાએ બેસવાની ટેવ પાડવી.

૫. ઘોંઘાટ કર્યા વિના હરતાંફરતાં તથા વાતચીત કરતાં શીખવવું.

૬. કોઈ પણ કામમાં પોતાના વારાની રાહ જોવી.

૭. જ્યાં ભીડ થાય ત્યાં હારબંધ ગોઠવાઈ જવાથી વ્યવસ્થા જળવાય છે એ સમજાવવું.

૮. શરીર ગંદુ રાખવું અને કપડાં મેલાં રાખવાં એ અસભ્ય ગણાય.

૬. કાર્ય વ્યવસ્થિતિ:

૧. અઠવાડિયામાં એક દિવસ નાસ્તો કરાવવો. વેર્યા સિવાય પીરસતાં, જમતાં, પાણી વહેંચતાં અને જમ્યા પછીની સફાઈ કરતાં આવડે એવી તાલીમ આપવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. દરરોજની પ્રવૃત્તિ : આખા વર્ગને એક સાથે પાણી પીવા લઈ જવો. બધા વિદ્યાર્થીઓને હારબંધ ગોઠવી એક વિદ્યાર્થી બીજા બધા વિદ્યાર્થીને વારાફરતી પાણી પાય. પાણીમાં આંગળાં બોળાય નહિ એ રીતે પવાલું, લોટો પકડતાં શીખવવું.

૩. વસ્તુઓ લેવી, મૂકવી અને ગોઠવવી. જેવી કે— અટેરણ, પૂણીપાટલા, પૂણી હાથા વગેરે ઉદ્યોગનાં સાધન તથા વર્ગની બીજી વસ્તુઓ કે સાધનોને કાળજીપૂર્વક ઘોંઘાટ ન થાય એ રીતે લેવાં અને વાપર્યા પછી નક્કી કરેલી જગાએ ગોઠવીને મૂકવાં.

૩. સામાન્ય વિજ્ઞાન

ઇંદ્રિય કેળવણીના પ્રયોગો

પ્રયોગ ૧. **કાન** (શબ્દ)

આંખે પાટો બાંધી છોકરાના અવાજ પરથી નામ દેવરાવવું.

પ્રયોગ ૨.

આંખે પાટો બાંધી ખાલી ડબ્બાનો અવાજ કરી તે તરફ જઈ બાળક લાકડી મારે.

પ્રયોગ ૩. **આંખ** (રંગ)

દરેક રંગની ચાર ચાર તકતીઓ હોય એવી જુદા જુદા છ રંગની મળી કુલ ચોવીસ તકતીઓને સેળભેળ કરી આખા ઢગલામાંથી એક રંગની તકતીઓની થોકડીઓ કરાવવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રયોગ ૪. **આંખ** (આકાર)

ભૂમિતિની આકૃતિઓવાળા ચોકઠામાં એ આકૃતિ પ્રમાણે કાપી કાઢેલા ભાગો ગોઠવાવવા.

પ્રયોગ ૫.

ઘન, નળાકાર, ગોળો, શંકુ, પિરામિડ, સોગઠું, ધાવણી, વેલણ, સાંબેલી, કંકાવટી દેખાડીને નામ દેવરાવવાં.

પ્રયોગ ૬. **હાથ** (સ્પર્શથી આકારની ઓળખ)

ઉપરના આકારો આંખે પાટો બાંધી ઓળખાવવા.

પ્રયોગ ૭. **હાથ** (સ્પર્શથી અક્ષરની ઓળખ)

અક્ષરઓળખમાં પાકા થયેલા વિદ્યાર્થીઓ પાસે રેતિયા અક્ષરો આંખે પાટા બાંધી ઓળખાવવા.

પ્રયોગ ૮. **હાથ** (સ્પર્શથી શીતોષ્ણની ઓળખ)

ઠંડુ, નવશેકું અને ગરમ પાણી જુદા જુદા પ્યાલામાં રાખી તે ઓળખાવવું.

પ્રયોગ ૯. **હાથ** (સ્પર્શથી સુંવાળા કરકરાની ઓળખ)

ખાદી, રેશમ, મખમલ, કાચ, ઓછાવત્તા સાફ કરેલા લાકડાના કટકા, પતરાના કટકા, લાદીના કટકા વગેરે લઈ તે સુંવાળા છે કે કરકરા તે આંખે પાટો બાંધી કહેવરાવવું.

પ્રયોગ ૧૦. **હાથ** (વજન)

સીસમ, સાગ, દેવદાર, રાયણ, બાવળ, આંબો, મહુડો વગેરે સરખા કદના કટકા લઈ તેને વજનના ક્રમમાં ગોઠવાવવા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રયોગ ૧૧. કદનો ખ્યાલ

વસ્તુઓ બતાવીને લાંબી ટૂંકી, જાડી પાતળી (પહોળી સાંકડી) ઊંડી છીછરી એ પ્રમાણે ઓળખાવવી.

પ્રયોગ ૧૨. **જીભ** (સ્વાદ)

(૧) મીઠું, ખાંડ, નવસાર, સોડા, ફટકડી, ક્વીનીન એવા મળતા આવતા રંગના પદાર્થોની ભૂકીને સ્વાદ ઉપરથી પરખાવવી.

(૨) વરિયાળી, જીરું, અજમો, મેથી, રાઈ જેવા પદાર્થો આંખે પાટો બાંધી ચખાડવા અને તેના સ્વાદ ઉપરથી પરખાવવા.

પ્રયોગ ૧૩. **નાક** (ગંધ)

હિંગ, લસણ, ડુંગળી, સુખડ, લીંબુ, ડમરો, તુળસી વગેરે આંખે પાટો બાંધી સૂંઘાડીને ઓળખાવવાં.

પ્રયોગ ૧૪. **શાન્તિ**

(૧) બિલ્લીપગે ચાલવું.

બધા છોકરા શાન્ત બેસી રહે, જેનું નામ બોલાય તે અવાજ વિના ચાલી શિક્ષકની સાથે અગર પાછળ બેસી જાય. 'પાછા જાઓ'નો હુકમ મળતાં વગર અવાજે જગા પર જઈ બેસે.

(૨) અવાજ થવા દીધા વગર વસ્તુ લેવી મૂકવી, લાવવી તથા લઈ જવી.

(૩) અવાજ કર્યા વગર સમૂહમાં ચાલવું.

(૪) અવાજ કર્યા વગર વાતચીત કરવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(સ્થિરતા)

પ્રયોગ ૧૫.

પાણીનો ભરેલો પ્યાલો હાથમાં પકડી ઠરાવેલા અંતર સુધી પાણી ઢોળ્યા સિવાય ચાલવું. આ રમતમાં બબ્બે કે ત્રણને સાથે મોકલી શકાય. વળી હરીફાઈ કરી ચપળતા કેળવી શકાય.

પ્રયોગ ૧૬.

મોંમાં ચમચો રાખી તેમાં લીંબુ મૂકી, ઠરાવેલા અંતર સુધી ઉપર પ્રમાણે ચાલવું.

પ્રયોગ ૧૭.

ચાળીસ ફૂટ દોરાની દડીનું તકલી ઉપર કોકડું ભરવાની હરીફાઈ.

પ્રયોગ ૧૮.

ચાળીસ ફૂટ દોરાની દડી બનાવવાની હરીફાઈ.

પ્રયોગ ૧૯.

ચાળીસ ફૂટ દોરાની દડીને અટેરણ ઉપર ઉતારવાની હરીફાઈ.

પ્રયોગ ૨૦.

ચાળીસ ફૂટ દોરાના તકલી પરના કોકડાને અટેરણ પર તકલી હાથમાં રાખી ઉતારવાની હરીફાઈ.

પ્રયોગ ૨૧.

સો કાંકરા અગર ચચૂકા ઝડપથી ગણવાની હરીફાઈ.

પ્રયોગ ૨૨.

એકસરખા માપની વધુ પૂણી કરવાની હરીફાઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રયોગ ૨૩.

બાઈ બાઈ ચાળણી.

પ્રયોગ ૨૪.

આવરે કાગડા કઢી પીવા.

૪. પર્યટન, અવલોકન અને રમતો

૧. બાળકોને ગામમાં ફરવા લઈ જવાં. શેરીઓ તથા ફળિયાંનાં નામ કહેવડાવવાં તથા કહેવાં.

૨. ગામનાં તળાવ, કૂવા, ધર્મશાળા, મંદિરો બતાવવાં અને આ વસ્તુઓ સાર્વજનિક છે તે સમજાવવું.

૩. ગામની નજીકમાં ખેતરોમાંના પાક વાવણીથી તે લણણી સુધીની જુદી જુદી સ્થિતિમાં બતાવવો.

૪. ગામમાંનાં ઝાડ બતાવવાં અને ઓળખાવવાં.

૫. ગામની પરબડી પાસે લઈ જઈ તેમાં આવતાં પક્ષીઓ ઓળખાવવાં. સહેજે નજરે ચડે એવી પક્ષીઓની ટેવોનું નિરીક્ષણ કરાવવું.

૬, પડછાયો, જમણી તથા ડાબી બાજુ, આકાશમાં વાદળાં, સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારા હોય છે તે જોવડાવવું. (દિશામાં ફક્ત ઉગમણી ને આથમણી એ શીખવવી.)

૭. ગામમાં જુદી જુદી કોમ તથા ધંધાવાળાઓનાં ઘર બતાવવાં. ગામના કારીગરોની કામ કરવાની જગા તેઓ કામ કરતા હોય ત્યારે બતાવવી.

૮. શાળામાં ચાલતા ઉદ્યોગના વર્ગો બતાવવા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯. ગામમાંની શાકભાજીની વાડી બતાવવી.

૧૦. સો વારનું અંતર રાખી દોડવાની હરીફાઈ ગોઠવવી.

૧૧. બે વિદ્યાર્થીઓના એકએક પગ સાથે બાંધી ત્રણ પગે ચાલવાની હરીફાઈ.

૧૨. એક પગે ચાલવાની હરીફાઈ. (લંગડી)

૧૩. પગમાં કોથળી પહેરાવી ચાલવાની હરીફાઈ.

૧૪. સાતતાળી દાન.

૧૫. સંતાકૂકડી (ડાહીનો ઘોડો)

૧૬. ગામ પાસેના ટેકરા, પાણીના વહેળા કે નદી બતાવવાં.

૧૭. ગામનાં ફળિયાં, પાદર, અને સાર્વજનિક જગાની સ્વચ્છતા અને ગંદકી પર ધ્યાન ખેંચવું. શક્ય હોય તો સાફ કરી લેવી.

૧૮. રસ્તામાં ઢેખાળા, કાંકરા, કે કાંટા પગમાં વાગે એમ હોય તે બાજુ પર કરી દેવા. ખાડા હોય તો તે પુરાવવા.

સૂચના: કરાવેલા નિરીક્ષણની તથા કામની શિક્ષક નોંધ કરી રાખે.

૫. સ્વભાષાનું શિક્ષણ

૧. વાતચીત:

૧. શરીરના અવયવોનાં નામ, તેનાં કામ અને તેની સ્વચ્છતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. કપડાં—કપડાંનાં નામ, પહેરવાની રીત, કપડાંની સ્વચ્છતા, કપડાંને લગતી કુટેવો (જેમકે: કપડાં ચાવવાં, બાંયથી આડિયાં કરવાં, પહેરણથી સ્લેટ લૂછવી વગેરે)

૩. વર્ગ—વર્ગની અંદરની વસ્તુઓનાં નામ, તેનો ઉપયોગ, વ્યવસ્થા અને સ્વચ્છતા.

૪. ઉદ્યોગ—ઉદ્યાગનાં સાધનોનાં નામ, તેનો ઉપયોગ, વ્યવસ્થા, સંભાળ અને સ્વચ્છતા.

૫. કુદરતી ફેરફારો—રાત્રિ, દિવસ, સવાર, બપોર ને સાંજ, અજવાળિયું તથા અંધારિયું અને ત્રણ ઋતુઓ.

૬. પોતાને વિષે—બાળકનું નામ, બાપનું નામ, માનું નામ કહેતાં આવડે. નજીકની સગાઈઓનું ઓળખાણ.

૭. ચિત્રવાચન—પરિચિત પ્રાણીઓ, માણસો, પક્ષીઓ અને વસ્તુઓનાં ચિત્રો જોઈને શિક્ષક વર્ણન કરે ને વિદ્યાર્થી પાસે કરાવે.

સૂચના:—૧. બાળકોને શિક્ષક પ્રશ્ન પૂછે, તેના જવાબ બાળકો આખા વાક્યથી આપે. અધૂરાં વાક્યવાળા કે એક શબ્દવાળા જવાબ સ્વીકારે નહિ. પોતાની સાથે વાતચીત કરનારની સામે જોઈ, સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ સાથે ચોકસ શબ્દોમાં જવાબ આપવાની ટેવ પાડવી.

૨. પ્રત્યક્ષ જોયેલી વસ્તુ વિષે, જાતે કરેલા કામ વિષે તથા બાળકના અનુભવમાં આવ્યા હોય એવા વિષયની વાતચીત હોવી જોઈએ. જેના જવાબ આપવામાં બાળકોને અનુમાનો અને કલ્પનાઓ કરવી પડે એવા સવાલ ન પૂછવા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. વાર્તાકથન :

શિક્ષક હલકભેર વાર્તાઓ કહે, બાળકો પાસે ન કહેવડાવે, કશો બોધ પણ ન આપે. જે વાર્તા ભજવી શકાય એવી હોય તે પોતે ઉપલી શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓની અગર શિક્ષકોની મદદ લઈ ભજવી બતાવે. નીચેની વાર્તાઓ નમૂનારૂપે છે. તેના જેવી બીજી પણ શિક્ષક પસંદ કરી શકે છે.

૧. પ્રહ્લાદ
૨. મહેનતની રોટી
૩. વાંદરાનાં પરાક્રમ
૪. સસારાણા
૫. માછી અને માછણ
૬. રસ્તા વચ્ચે પથરો
૭. હાથી ને દરજી
૮. શેખ ચલ્લી
૯. સુદામા ને શ્રીકૃષ્ણ
૧૦. કેળાંની છાલ
૧૧. સસાભાઈ સાંકળિયા
૧૨. સાતપૂંછડિયો ઉંદર
૧૩. કચેરીમાં જાઉંગા
૧૪. ઉંદર ને ખાદીની ટોપી
૧૫. એકનાથ ને બાપનું શ્રાદ્ધ
૧૬. કાંત્યું, પીંજ્યું કપાસ થયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. કવિતા:

કવિતાઓ શિક્ષકે ગાઈ બતાવવી. જે કવિતાઓ બાળકો ઝીલી શકે એમ લાગે તે કવિતાઓ બાળકો પાસે ઝિલાવવી. નીચેની કવિતાઓ નમૂનારૂપે છે. શિક્ષક તેના જેવી બીજી પસંદ કરી શકે છે.

૧. આ મારી શાળા
૨ મેં એક બિલાડી પાળી છે
૩. ભારત માતની આઝાદી
૪. માથે કાંતવાનું દેવું.
૫. બોલ મા બોલ મા
૬. દાદાનો ડંગોરો
૭. તારા ધીમા ધીમા આવો
૮. નાની મારી આંખ
૯. આ દાતરડું કેવું છે
૧૦. મા મને ખાદીની ટોપી અપાવ
૧૧. અમે ફેર ફુદરડી ફરતાંતાં
૧૨. મામાનું ઘર કેટલે
૧૩. મા મને ચાંદલિયો વહાલો
૧૪. આવરે વરસાદ
૧૫. વહાલું વહાલું વહાલું મને . . .
૧૬. મોટી બા રેંટિયો શીખવો

પ્રચલિત ધૂનોમાંથી અનુકૂળ પસંદ કરીને એ તાલ સાથે શિક્ષક ગવરાવે. જેને ગવરાવતાં આવડે તે વિદ્યાર્થી પણ આખા વર્ગ પાસે ગવરાવે.

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૂચના : દર શનિવારે છેલ્લા એક કે બે સમય બાળવર્ગ, ધો. ૧, ૨ અને ૩ ભેગાં મળી સંવાદ ભજવે તથા ગીત ગાય એમ ગોઠવવું.

૪. વાચન :

૧. આદર્શ વાચનનું શ્રવણ

શબ્દપોથીઓ, બાળપાઠો, સુંદરપાઠો, ફૂલદાની નાની, ચાંદાપોળી નાની, મળી શકે એટલી બધી બાળપોથીઓ, નાની ચાલણગાડી અને મોટી ચાલણગાડી વગેરેમાંથી શિક્ષક સારું વાંચી સંભળાવે.

૨. ઉચ્ચારણ

જ્યારે જ્યારે બાળક વર્ગમાં કંઈ પણ બોલે અને તેમાં અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કરે તો તેને સુધારવા શિક્ષકે યત્ન કરવો. શુદ્ધ ઉચ્ચારણનું સ્થાન તથા જીભનો સ્પર્શ બાળકને શિક્ષકે બરાબર બતાવવાં અને બાળકની પાસે સ્થાન તથા સ્પર્શ સચવાવી ઉચ્ચારણ કરાવવું.

૩. અક્ષર ઓળખ :

પ્રયોગ ૧. રેતિયા અક્ષરોવાળાં કાર્ડ ઉપર આંગળી વડે ઘૂંટાવતે ઘૂંટાવતે અક્ષરની ઓળખ કરાવવી. કાર્ડ વાપરતી વખતે બાળકના હાથ ધોવરાવવા જેથી કાર્ડને ડાઘા ન પડે. રેતિયા અક્ષરોમાં કાનો, માત્રા, તથા હ્રસ્વ, દીર્ઘ ઈ તથા ઉ જોડેલા અક્ષરો પણ રાખવા અને તે એક સમગ્ર અક્ષર તરીકે જ ઓળખાવવા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રયોગ ૨. શબ્દ બનાવવા — આવા રેતિયા અક્ષરો ઉપરથી નીચેના શબ્દો જેવા બાળકોને બહુ જ પરિચિત શબ્દો હોય તે બનાવી બાળક પાસે વંચાવવા.

પગ, નાક, કાન, હાથ, ગાલ, પેટ વગેરે.

બા, બાપા, મામા, મામી, કાકા, કાકી, દાદા, દાદી, વગેરે.

ગાય, વાઘ, મીની, ચકો, ચકી, ઘોડો, હળ, નળ, રથ, ઘર, કૂવો, ઝાડ, વડ, થડ, ડાળ, ફળ, ફૂલ, પાન, મગ, ચણા, વાલ, ચોખા, દાળ.

ઉપરના શબ્દો કેવળ નમૂના રૂપે છે.

પ્રયોગ ૩. નામચિઠ્ઠી — બનાવરાવેલા શબ્દોની નોંધ-પોથી ઉપરથી જે શબ્દોનાં ચિત્ર કે વસ્તુ મળી આવે તેવા શબ્દો ૨"×૧" નાં કાર્ડબોર્ડ ઉપર લખી છૂટી છૂટી ચિઠ્ઠીઓ બનાવવી.

આ શબ્દચિઠ્ઠીઓનો ઢગલો કરી તેને અંગેનાં ચિત્રો તથા વસ્તુઓ વર્ગમાં જુદે જુદે સ્થળે ગોઠવી નીચે પ્રમાણે પ્રયોગ કરવો.

દરેક બાળક એકેક ચિઠ્ઠી ઉપાડે અને પોતે વાંચે. પછી તે ચિઠ્ઠીમાં લખેલી વસ્તુ કે ચિત્ર ઉપાડી લાવી બાળક શિક્ષકને આપી જાય.

આ પ્રયોગ થતો જાય અને દરરોજ નવા નવા અક્ષરોનું તેમ જ શબ્દોનું ઓળખાણ ઉમેરાતું જાય. એથી બાળકોનો શબ્દભંડોળ વધતો જશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે ચિત્ર કે વસ્તુ બાળક લાવે તે કયા કામમાં આવે તે સંબંધી શિક્ષક વચમાં વચમાં પ્રશ્ન પૂછીને વાતચીત કરતા રહે.

બબ્બે અક્ષરોની શબ્દચિઠ્ઠી પછી ત્રણ ત્રણ અક્ષરોના શબ્દ ઉપર જવું.

પ્રયોગ ૪. ક્રિયાચિઠ્ઠી — નીચે પ્રમાણે ક્રિયાત્મક, આજ્ઞાર્થ શબ્દોની ચિઠ્ઠી આપી તે પ્રમાણે બાળક શિક્ષક પાસે આવી ક્રિયા કરી બતાવે અને ક્રિયા સાચી હોય તો શિક્ષક ચિઠ્ઠી લઈ લે અને ખોટી હોય તો ફરી વાંચવા સૂચના આપે. આમ પ્રથમ એક શબ્દ દ્વારા ક્રિયાત્મક ચિઠ્ઠીઓ આપવી, અને તેનો સારો મહાવરો કરાવવો.

દા ત.: બેસો, ઊઠો, હસો, રડો, કૂદો, દોડો, આવો, જાઓ.

હવે બે શબ્દોવાળી ક્રિયાચિઠ્ઠી આપવામાં આવે તેમાંથી વાંચી બાળક ક્રિયા કરી બતાવે.

મોં ઉઘાડો, મોં બીડો, બારી વાસો, કાન પકડો, અદબ કરો, નીચે બેસો, ઊભા થાઓ, પાસે આવો.

આ પ્રમાણે બાળકનું વાચન સમજપૂર્વકનું કરવા શિક્ષકે પ્રયત્ન કરવો. આને માટે શિક્ષકે પુષ્કળ પૂર્વ તૈયારી કરવી જોઈશે.

પ્રયોગ ૫. વાચન — આદર્શ વાચનનું શ્રવણ જે પોથીઓમાંથી કરાવ્યું હોય તે પોથીઓ બાળકો પાસે વંચાવવી. બાળક પાસે ચોપડી ખરીદાવવાની જરૂર નથી, શાળાના પુસ્તકસંગ્રહમાંથી ચોપડી વર્ગમાં વાંચવા આપવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬. ગણિત

૧. ગણતરી : સો સુધી.

દોરાની દડીઓ, અટેરણ, તકલી, પૂણી, પાટલા, હાથા, સળિયા, મણકા, ચચૂકા વગેરે ગણાવવાં.

દશદશના જથ્થા (ઢગલા) કરાવવા.

૨. એકમ, દશક, સંખ્યાલેખન :

દશકા અને એકમ પાસે પાસે ગોઠવી સંખ્યા બનાવે અને લખે.

૩. ઉમેરવું :

નવ સુધીની સંખ્યામાં પાંચ સુધી વસ્તુઓ ઉમેરાવવી.

૪. બાદ કરવું :

નવ સુધીની સંખ્યામાંથી ત્રણ સુધી વસ્તુઓ બાદ કરાવવી.

૫. આંક :

૧ થી ૧૦૦ સુધીના ગડિયા વસ્તુ વડે બનાવે અને લખે. આંકના ગડિયા સૂનથી નવ, દશથી ઓગણીસ, વીશથી ઓગણત્રીસ, એ રૂપમાં શીખવવા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકથી સો સુધીના આંક નીચે પ્રમાણે શીખવવા.

એક	
એક ને એક બે	દશ ને દશ વીસ
બે ને એક ત્રણ	વીસ ને દશ ત્રીસ
ત્રણ ને એક ચાર	ત્રીસ ને દશ ચાલીસ
ચાર ને એક પાંચ	ચાલીસ ને દશ પચાસ
પાંચ ને એક છ	પચાસ ને દશ સાઠ
છ ને એક સાત	સાઠ ને દશ સિત્તેર
સાત ને એક આઠ	સિત્તેર ને દશ એંસી
આઠ ને એક નવ	એંસી ને દશ નેવું
નવ ને એક દશ	નેવું ને દશ સો

નોંધ: બે એકડે અગિયાર, બગડે એકડે એકવીસ એમ બોલવાને બદલે દસ એક અગિયાર, વીસ એક એકવીસ એમ નેવું નવ નવાણું સુધી બોલાવવાની પદ્ધતિ રાખવી.

૬. કોષ્ટક:

क. રૂપિયો, આનો અને પૈસો, એ નાણાં પ્રત્યક્ષ જોઈને તેનું નામ કહે.

ख. વજન પ્રત્યક્ષ જોઈ ભારે હલકું કહે.

ग. ફૂટ, ગજ, વાર જોઈ તેનું નામ કહે. લાંબું ટૂંકું કહે.

૭. ચિત્રકામ તથા લેખન

૧. કાર્ડબોર્ડમાંથી ૪"×૪" ના કકડા કાપી તેમાંથી સાથેના ચિત્ર પ્રમાણેની વીસ આકૃતિઓ કોરી કાઢવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

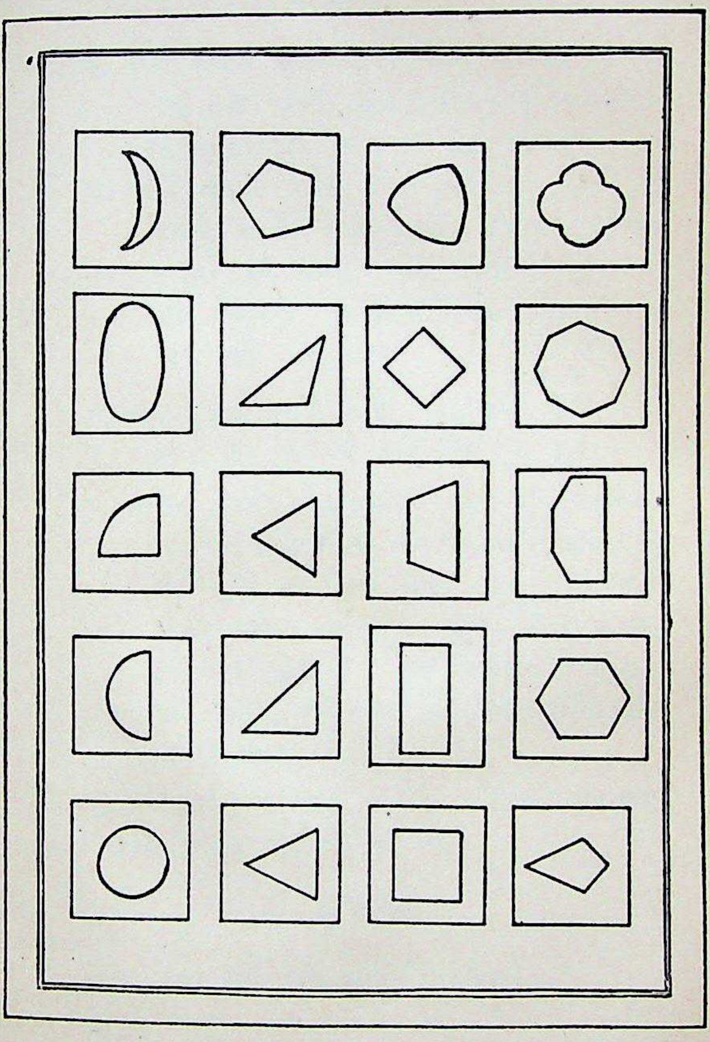

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क. પાટી અથવા કાગળ ઉપર આવાં કાર્ડબોર્ડ મૂકી તેમાં તેની મદદથી જુદી જુદી આકૃતિઓ દોરી એ આકૃતિઓમાં સમાન્તર લીટા પૂરવા.

ख. પાટી અથવા કાગળ ઉપર કાર્ડબોર્ડ મૂકીને તે પ્રમાણે આખો ચોરસ દોરવો. તેમ જ અંદરની આકૃતિ પણ દોરવી, અને બહારના ચોરસમાં તથા અંદરની આકૃતિમાં આડા ઊભા એમ જુદા જુદા લીટા પૂરવા.

ग. જમીન ઉપર આવી ઘણી આકૃતિઓ દોરી તેની લાંબી કોર બનાવવી અને તેમાં રંગ પૂરવા.

घ. જમીન ઉપર આકૃતિઓની મદદ વડે સાથિયા બનાવવા અને તેમાં રંગ પૂરવા. સફેદ રંગ માટે ચૂનો, લોટ તથા ચાક; રાતા રંગ માટે ઈંટનો ભૂકો, નળિયાંનો ભૂકો, કંકુ, રંગી, હિંગળોક; કાળા રંગ માટે કોલસો; પીળા રંગ માટે હળદર; અને લીલા રંગ માટે પાંદડાંનો ભૂકો વાપરી શકાય.

૨. અનુલેખન — કાળા પાટિયા ઉપર નમૂનાના લખેલા શબ્દો બાળક જોઈ જોઈને લખે.

૮. સંગીત

સાદાં ગીતો રાગ અને તાલમાં ગવડાવવાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધોરણ ૧લું

૧. ઉદ્યોગ

૧. પૂણી બનાવવી

૨. તકલી વડે કાંતવું

૩. તકલી બનાવરાવવી

૨. સામાજિક જ્ઞાન

૧. સ્વચ્છતા

૨. કાર્ય વ્યવસ્થિતિ

૩. શિષ્ટાચાર

૪. ગામનો પરિચય

૩. સામાન્ય વિજ્ઞાન

૧. ઇંદ્રિયોની કેળવણી

૨. પ્રાણી અને વનસ્પતિ

૩. જુદી જુદી ઋતુઓ અનુસાર આપણા જીવનમાં થતા ફેરફાર

૪. પર્યટન, અવલોકન અને રમતો

૫. સ્વભાષા

૧. વાતચીત

૨. વાર્તાકથન અને સંવાદ

૩. કવિતા

૪. વાચન

૫. લેખન

૬. ચિત્રકામ

૭. ગણિત

૮. સંગીત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધોરણ ૧ લું

૧. ઉદ્યોગ

બાળવર્ગ પ્રમાણે

તકલી ઉપર કાંતવાનો વધુ મહાવરો કરાવવો.

૨. સામાજિક જ્ઞાન

બાળવર્ગ પ્રમાણે. ઉપરાંત નીચે જણાવેલી બાબતો

૧. ગામમાં વસતી જુદી જુદી નાતોના માણસોનાં ઘર, પહેરવેશ, રાચરચીલું, રીતરિવાજ, કામધંધો તથા એવી બીજી બાબતોનું અવલોકન કરાવી પ્રશ્નો પૂછવા.

૨. વણઝારા, રબારી, લવારિયા, બજાણિયા, વાદી, મદારી, વેરાગી તથા બીજાનું પ્રસંગ પડચે અવલોકન કરાવીને તે લોકોની રહેણીનો ખ્યાલ આપવો. આ ઉપરથી સ્થિર વસવાટ કરીને રહેનારી કોમો તથા ભટકતી કોમોનો પણ ખ્યાલ આપી શકાય.

૩. ગાડું, ઘોડાગાડી, મોટર, ઘોડો, ઊંટ, રેલગાડી, મોટર, વિમાન વગેરેનું અવલોકન કરાવી જુદી જુદી જાતનાં વાહનોનો ખ્યાલ આપવો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. સામાન્ય વિજ્ઞાન

૧. ઇંદ્રિયોની કેળવણી : બાળવર્ગ પ્રમાણે.

૨. ઝાડ : ગામની આસપાસ આવેલાં જેવાં કે : વડ, પીપળો, બાવળ, આંબો, આમલી વગેરેની ઓળખ.

પાક : ડાંગર, તુવર, કોદરા, બાજરી, બાવટો, કપાસ વગેરેની ઓળખ.

પ્રાણીઓ પાળેલાં : ગાય, બકરી, ઘેટું, ભેંસ, બળદ એમનો પરિચય કરાવવો.

જંગલી પશુ : રોઝ, શિયાળ, વાઘ, રીંછ, સિંહ તેમનો પરિચય કરાવવો.

પક્ષીઓ : પોપટ, કબૂતર, કૂકડો, ચકલી, બગલો એ પક્ષીઓનો પરિચય કરાવવો.

૩. સૂર્ય જોઈને દિશા નક્કી કરવી. ઋતુઓ અને તેના ફેરફારોનું અવલોકન; તેની ઝાડ, છોડ, જીવજંતુ, પશુ, પક્ષી અને મનુષ્ય ઉપર અસર.

વર્ષના જુદા જુદા સમયે ઝાડના જુદા જુદા રંગો, પાંદડાંનું ખરી પડવું.

છોડના મુખ્ય ભાગો : મૂળ, થડ, ડાળ, પાંદડાં, ફૂલ ફળ વગેરેની ઓળખ કરાવવી.

ચોમાસામાં નીકળતાં દેડકાં, અળસિયાં વગેરે શિયાળામાં ક્યાં જતાં હશે? ચોમાસામાં જીવજંતુ વધારે જોવામાં આવે છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચવું.

ઋતુ પ્રમાણે પોશાકમાં તથા રહેણીમાં થતો ફેરફાર. ઠંડી અને ગરમીથી કપડાં કેવી રીતે શરીરનું રક્ષણ કરે છે તે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪. કપાસની ખેતીનું શરૂઆતથી તે આખર સુધીનું નિરીક્ષણ.

કપાસ વીણવાનો સવારનો સમય. કપાસ અને પીંજણ ઉપર સૂકી તથા ભેજવાળી હવાની અસર.

૪. પર્યટન, અવલોકન અને રમતો

બાળવર્ગ પ્રમાણે. તે ઉપરાંત તાલબદ્ધ કૂચ, ગીત સાથે કૂચ તથા કવાયત.

૫. સ્વભાષા

૧. **વાતચીત** : બાળવર્ગ પ્રમાણે.

૨. **વાર્તા** : નીચેની વાર્તાઓ નમૂનારૂપે આપી છે. શિક્ષક બીજી પણ પસંદ કરી શકે. તે કહેવી અને ભજવવા જેવી ભજવી બતાવવી.

૧. ત્રણ રીંછ
૨. સાત પૂંછડિયો ઉંદર
૩. બે બિલાડી ને વાંદરો
૪. ટાઢું ટબૂકલું
૫. માસીબા
૬. બે રાજકુમાર અને અજગર
૭. કચેરીમેં જાઉંગા
૮. સસારાણા
૯. સુદામા અને કૃષ્ણ
૧૦. હાથી અને દરજી
૧૧. સસાભાઈ સાંકળિયા
૧૨. ઉંદર અને ટોપી
૧૩. શેખ ચલ્લી
૧૪. કૂકડો ને શિયાળ
૧૫. પ્રહ્લાદ
૧૬. શ્રવણ
૧૭. ધ્રુવ
૧૮. હું તો મોર બન્યો
૧૯. ઓથ્વડ અને આદ આના
૨૦. વાંસળીવાળો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. **કવિતા**: નીચેની કવિતાઓ નમૂનારૂપે આપી છે. શિક્ષક બીજી પણ પસંદ કરી શકે છે. તે રાગમાં તાલ સાથે ગવરાવવી.

૧. આ મારી શાળા	૯. બા એ બા
૨. તારા ધીમા ધીમા આવો	૧૦. વા પવન વા
૩. મેં એક બિલાડી પાળી છે	૧૧. ખિસકોલી
૪. ભારત માતની આઝાદી	૧૨. અમે ફેર ફુદરડી ફરતાંતાં
૫. માથે કાંતવાનું દેવું	૧૩. પતંગિયાં
૬. દાદાનો ડંગોરો	૧૪. ખાદી ખરી ખાનદાન
૭. મારો છે મોર	૧૫. મા મને ખાદીની ટોપી અપાવ
૮. નાની મારી આંખ	૧૬. માને દેખી બહુ હરખાઉં

પ્રચલિત ધૂનો પણ ગવરાવવી.

૪. વાચન:

૧. આદર્શ વાચનનું શ્રવણ મોટીબેનમાંથી.
૨. ઉચ્ચારની શુદ્ધિ ઉપર ધ્યાન આપવું.
૩. મુખવાચન—ચાલણગાડી નાની અને મોટી પૂરી. અથવા પસંદ કરેલી વાચનમાળાની પહેલી ચોપડી.
૪. મૂક વાચન તથા ઇતર વાચન—એને માટે નીચેની ચોપડીમાંથી પસંદ કરવી.

૧. ફૂલદાની નાની	૬. બાળપાઠો
૨. ફૂલદાની મોટી	૭. રસિક પાઠો
૩. ચાંદાપોળી નાની	૮. સુંદર પાઠો
૪. ચાંદાપોળી મોટી	૯. નાના મોટા પાઠો
૫. શબ્દપોથી ભાગ ૧થી ૨	

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપરની ચોપડીઓમાંથી એક પણ બાળક પાસે ખરીદાવવાની નથી. પણ શાળાના પુસ્તક-સંગ્રહમાંથી બાળકને વર્ગમાં જ વાંચવા આપવાની છે.

૫. ચિઠ્ઠીવાચન :— બાળવર્ગ પ્રમાણે

૫. લેખન :

૧. ભૌમિતિક આકૃતિઓ :— બાળવર્ગ પ્રમાણે ચિતરાવવી.
૨. રેતિયા અક્ષરો આંખે પાટા બાંધી ઓળખાવવા.
૩. સુલેખન :— પાંચ પાંચ વાક્યોનું, એવાં કુલ ૧૬ લખાણો
૪. ગતિલેખન :— સાદા અને ચાર અક્ષરનાથી મોટા નહિ એવા આઠ શબ્દો ઝડપથી લખાવવા.
૫. શ્રુતલેખન :— ૧૦ શબ્દો
૬. સ્વતંત્ર લેખન :

૧. વર્ગમાંની વસ્તુનાં નામ	૭. પશુઓનાં નામ
૨. ઉદ્યોગની વસ્તુનાં નામ	૮. પક્ષીઓનાં નામ
૩. સગાંનાં નામ	૯. ખાવાની વાનીઓનાં નામ
૪. મિત્રોનાં નામ	૧૦. વાસણોનાં નામ
૫. શાકનાં નામ	૧૧. કપડાંનાં નામ
૬. ઝાડોનાં નામ	૧૨. શરીરના ભાગોનાં નામ

૬. ચિત્રકામ

બાળવર્ગ પ્રમાણે અને તે ઉપરાંત પીપળો, વડ, આંબો, આસોપાલવ એવા ઝાડનાં પાંદડાં, પાટી અથવા કાગળ ઉપર મૂકી ચિતરાવવાં. ગોળ અને ચોરસની વેલો બનાવવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭. ગણિત

૧. આંક :

क. ગણતરી : બાળવર્ગની જેમ વસ્તુઓ વડે સો સુધીની શીખવવી. અને ગણતરી દશક પદ્ધતિ ઉપર છે તેનો ખ્યાલ આપવો.

ख. આંક : વસ્તુઓની મદદથી દાન સુધી શીખવવા. દુનો ગડિયો બે બે વસ્તુઓ લઈને, તરીનો ગડિયો ત્રણ ત્રણ વસ્તુઓ લઈને — એ પ્રમાણે.

૨. અંકગણિત :

क. સંખ્યા : ૯૯૯ સુધીની સંખ્યાનું વાચન અને લેખન. કાળકા ઉપર ઉતારેલા તારની કળી, લટ વગેરે ઉપરથી સંખ્યાવાચન તથા લેખન કરાવાય.

ख. + અને – ની નિશાનીઓની સમજણ આપવી.

ग. સોની અંદરના વદી ન બદલાય તેવા સરવાળા બાદબાકીના દાખલા વસ્તુઓની મદદથી તથા પાટીમાં લખીને કરાવવા.

૩. કોષ્ટક :

क. નાણાં પ્રત્યક્ષ બતાવી ઓળખાવી તેની સામસામા લેવડદેવડ કરાવી તેની ધાત સમજાવવી.

ख. માપવું : ફૂટ, ગજ, વાર લઈ વસ્તુઓ અને જગાઓ મપાવી સમજણ આપવી, અને માપતાં શીખવવું.

ग. તોલો. અધોળ, નવટાંક, પાશેર, અચ્છેર, શેરના જોખ વડે રૂ, પૂણી વગેરે લઈ વજન કરાવવું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग. ગણતરી : કળી, લટ, આંટીનું સૂતર ગણવામાં વપરાતું કોષ્ટક.

૪. **ભૂમિતિ :**

क. સીધી લીટી, ત્રાંસી લીટી એની સમજણ ફાળકા ઉપર આડા ત્રાંસા પડેલા તાર ઉપરથી આપવી.

ख. ભૌમિતિક આકૃતિઓ જેવી કે: ચોરસ, લંબ-ચોરસ, ગોળ, અર્ધગોળ, લંબગોળ, ત્રિકોણ એ પ્રત્યક્ષ બતાવી ઓળખાવવી અને તેનાં નામ શીખવવાં.

૫. **મુખગણિત :**

क. દશક ન બદલાય એવી રીતના સોની અંદરના મોઢાના દાખલા ગણાવવા. અઠવાડિયામાં દરરોજની કાંતેલી પૂણીનો સરવાળો કરાવવો. એ જ પ્રમાણે કાંતેલા તારનો સરવાળો કરાવવો.

ख. દાન સુધીના આંકનો ઉપયોગ : નાણાં, વજન અને માપની ધાતો સાથે સંબંધ જોડી પ્રશ્નો પૂછીને કરાવવો.

૮. સંગીત

સાદાં ગીતો તાલ સાથે ગાતાં શીખવવાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રેણી ૧લી (ચાલુ ધોરણ બીજું)

૧. **ઉદ્યોગ**

૧. કપાસ સાફ કરવો
૨. પૂણી બનાવવી
૩. તકલી વડે કાંતવું

૨. **સામાજિક જ્ઞાન**

૧. નાગરિક ધર્મની તાલીમ
૨. ઇતિહાસ-ભૂગોળ
૩. શારીરિક તાલીમ

૩. **સામાન્ય વિજ્ઞાન**

૧. પ્રાણી અને વનસ્પતિ
૨. ઋતુઓ
૩. આકાશદર્શન

૪. **પર્યટન, અવલોકન અને રમતો**

૫. **સ્વભાષા**

૧. વાતચીત
૨. વાર્તાકથન અને સંવાદ
૩. કવિતા
૪. વાચન
૫. લેખન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬. **ચિત્રકામ**

૭. **ગણિત**

  ૧. આંક
  ૨. અંકગણિત
  ૩. કોષ્ટકો
  ૪. ભૂમિતિ
  ૫. મુખગણિત

૮. **સંગીત**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રેણી ૧લી (ચાલુ ધોરણ બીજું)

૧. ઉદ્યોગ

૧. કપાસ સાફ કરવો.
૨. પૂણી કરતાં શીખવવું.
૩. તકલી વડે કાંતવું.
૪. અટેરણ ઉપર સૂતર ઉતારવું.
૫. ફાળકા ઉપર સૂતર ઉતારવું.
૬ તૂટેલા તારના સાંધા કરવા.
૭. વણકરની ઢબની સાંધ શીખવવી.

૨. સામાજિક જ્ઞાન

(આ વિષય બધાં જ ધોરણોમાં નવો શરૂ થતો હોઈ. પાછલાં ધોરણોનો અભ્યાસક્રમ પણ આ ધોરણ પૂરતો નવો જ હોય તેથી પાછલા ધોરણના અભ્યાસક્રમની ઘણી વિગતો ફરી આવે છે. શિક્ષકે પાછલાં ધોરણનો આ વિષયને લગતો અભ્યાસક્રમ જોઈ લેવો અને તેમાંનું જે વિદ્યાર્થીને ન આવડતું હોય તે ચલાવવું.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧. નાગરિક ધર્મની તાલીમ

क. સ્વચ્છતા

૧. વ્યક્તિગત (સામાન્ય વિજ્ઞાનના અભ્યાસક્રમમાં જણાવ્યા પ્રમાણે.)

૨. કપડાંની સ્વચ્છતા તથા સુઘડપણું

૩. મુતરડી તથા પાયખાનાં બરાબર વાપરતાં આવડવું

૪. કચરાપેટીનો ઉપયોગ

૫. વર્ગનો ઓરડો તથા તેમાંની વસ્તુઓ સાફ રાખવી.

૬. પીવાના પાણીની સંભાળ તથા સ્વચ્છતા

ख સામાજિક ફરજો (શિષ્ટાચાર)

૧. શિક્ષકો તથા સહાધ્યાયીઓ પ્રત્યે વિનય

૨. પ્રશ્ન પૂછવામાં તથા જવાબ આપવામાં વિનય

૩. સ્વચ્છ ભાષાનો ઉપયોગ

૪. હરકોઈ કામમાં અથવા પ્રસંગે પોતાના વારાની રાહ જોવી

૫. ઘણાં માણસોને એક કામ કરવાનું હોય ત્યાં ટોળું ન વળતાં હારમાં ગોઠવાઈ જવાની ટેવ પાડવી. દા. ત. રેલવેની ટિકિટબારી પાસે હાર થાય છે તેમ.

૬. રમતમાં અંચઈ અથવા ગૂંઈ ન કરવી; જૂઠ કે છેતરપિંડી ન ચલાવવી; નબળાનો ખોટો લાભ ન લેવો.

૭. વિજય અથવા બીજી કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં સત્ય ચડિયાતું છે એ સમજાવવું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગ. ઉદ્યોગને લગતું કામકાજ

૧. ઓજારોનો યોગ્ય ઉપયોગ બતાવવો.

૨. ઓજારો સંપીને વહેંચી લઈ વાપરવાં.

૩. ભેગા મળીને કામ કરવું.

૪. પોતાના વારાની રાહ જોવી.

૫. કામ પૂરું થયે સાધનો ઠેકાણે મૂકવાં અને વર્ગ વાળીને સાફ કરવો.

ઘ. જવાબદારીનાં કામ

ઉપરનાં કામ ઉપરાંત બાળકોને નીચેનાં કામોની જવાબદારી એકલાં અથવા સમૂહમાં સોંપી શકાય.

(૧) વર્ગની સફાઈ

(૨) શાળાના ચોગાનની સફાઈ

(૩) પીવાના પાણીની સંભાળ

(૪) સંગ્રહાલય માટે વસ્તુઓ એકઠી કરવી

(૫) ઉત્સવ વખતે શણગાર કરવો

(૬) રંજનાત્મક કાર્યક્રમોની વ્યવસ્થા

(૭) નવા દાખલ થયેલા વિદ્યાર્થીને સંસ્થા સંબંધી માહિતગાર કરવો તથા બીજી રીતે મદદ કરવી.

૨. બાળકનું ઘરનું જીવન

૧. ઘરમાં મા, બાપ, ભાઈ, બહેન, બીજાં સગાં તથા નોકરોનું સ્થાન.

૨. કુટુંબમાં બાળકનું પોતાનું સ્થાન તથા નાનાં મોટાં પ્રત્યેનું તેનું વર્તન.

૩. ઘરનાં કામો જવાબદારીથી કરવાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪. ઘરમાંની કેટલીક ચીજો વ્યક્તિની પોતાની હોય છે (દા. ત. ટોપી, જોડા); કેટલીક સૌની જમુ હોય છે. (દા. ત. પાટ, હાંડોળો); કેટલીક ચીજો અમુક કુટુંબની હોય છે અને કેટલીક ગામ સમસ્તની હોય છે (દા. ત. કૂવો, ધર્મશાળા, પુસ્તકાલય). આ વસ્તુ અનેક દાખલાથી સમજાવવી અને તે ઉપરથી સમાજનાં જુદાં જુદાં અંગો અથવા ઘટકોનો ખ્યાલ આપવો.

૩. ઇતિહાસ–ભૂગોળ

૧. ગામમાં વસતી જુદી જુદી નાતો તથા કોમોનાં માણસોનાં ઘર, પહેરવેશ, રાચરચીલું, રીતરિવાજ, કામધંધો વગેરેનું અવલોકન કરાવવું તથા તે વિષે સૂચક પ્રશ્નો પૂછવા.

૨. વણજારા, લવારિયા, બજાણિયા, વાદી, મદારી, વેરાગી, રબારી, ભરવાડ વગેરે કોમોનું તક મળ્યે અવલોકન કરાવીને, એવી કોમોના જીવનનો ખ્યાલ આપવો. આ ઉપરથી ભટકતી કોમો અને સ્થિર વસવાટ કરીને રહેનારી કોમોના જીવન વચ્ચે રહેલા ભેદો પરખાવવા.

૩. બળદ, ઘોડો, ગધેડું, ઊંટ, હાથી, એ પશુઓનો ભારવહન માટે, સવારી માટે તથા બીજી રીતે થતો ઉપયોગ સમજાવવો.

૪. ગાડું, ઘોડાગાડી, મોટર, રેલગાડી, વિમાન એ વાહનોનું અવલોકન કરાવી તે ઉપરથી જુદાં જુદાં વાહનોમાં રહેલી સગવડ અગવડોનો વિચાર કરાવવો.

૫. પશુપક્ષી અને માણસ, એ બે વચ્ચેના ભેદનું વિગતમાં ઊતરી અવલોકન કરાવવું અને બાળક પોતે અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેટલા ભેદો શોધી કાઢે તેમ કરવું. પશુપક્ષી પોતાના શરીરના અવયવો જ વાપરે છે, જ્યારે મનુષ્ય ઓજારોનો ઉપયોગ કરે છે, એ ભેદ ઉપર ધ્યાન ખેંચવું. બીજાં પશુઓ ચોપગાં ચાલે છે, જ્યારે માણસ બે પગે ટટ્ટાર ચાલે છે અને હાથનો ઉપયોગ બીજાં કામો માટે કરે છે એ તરફ પણ ધ્યાન ખેંચવું. કયું પશુ માણસની વધારેમાં વધારે નજીક જણાય છે તે વિચારાવવું.

૪. શારીરિક તાલીમ

૧. મેદાની રમતો. સાધન વિનાની તથા બહુ ઓછાં સાધનો વાળી રમાડવી. રમત વખતે શાન્તિ, વ્યવસ્થા તથા રમતના નિયમોના પાલન બાબત આગ્રહ રાખવો.

૨. તાલબદ્ધ કૂચો તથા કવાયતો કરાવવી.

૩. ગીત સાથે કૂચ.

૩. સામાન્ય વિજ્ઞાન

૧. ધોરણ ૧ લા અભ્યાસક્રમના નં. (૨), (૩) તથા (૪) પ્રમાણે. તે ઉપરાંત

૨. આપણી આસપાસ સદાયે હવા તો છે જ. તે હાલે ત્યારે પવન કહેવાય. હવાથી જ પ્રાણી જીવી શકે છે.

૩. નવાણ, નદી, ઝરણ, તળાવ, કૂવા વગેરેમાં બાષ્પીભવનથી પાણીનું ઘટવું.

હવામાં રહેલું પાણી, વરાળ, ઝાકળ, વાદળાં, વરસાદ, એ વિષે પ્રયોગો કરીને સમજાવવું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪. સ્વચ્છતાની આદત, શરીર, મોં, હાથ, પગ, દાંત, નાક, કાન, નખની સફાઈ, દાતણ તથા મંજનનો ઉપયોગ, કોગળા કરવાના લાભ, કપડાં ધોવાં. ગામમાં સહેજે મળી આવતી વસ્તુઓથી ધોવાની રીત.

૫. સૂર્ય, ચન્દ્ર અને તારાનો દિશા અને વખત જાણવા માટે થતો ઉપયોગ; સૂર્ય ચન્દ્રના ઉદય અને અસ્ત; જે તારા સવારે આથમતા દેખાય છે તે જ તારા સાંજે સૂર્યાસ્ત પછી થોડી વારે ઊગતા દેખાય છે તે તરફ બાળકોનું ધ્યાન ખેંચવું. ચન્દ્રની કળાઓ તથા સુદ અને વદના અર્થ.

૬. સૂર્યના ઉદય અને અસ્ત વખતે બારીમાંથી સામી ભીંતે પડતાં કિરણોના સ્થાનની ચોક્કસ નોંધ કરાવવી.

૭. ઉત્તરાયણ (૨૨ મી ડિસેમ્બર) અને દક્ષિણાયન (૨૧ મી જૂન) એનું અવલોકન કરાવવું. સપ્તર્ષિ ઉપરથી ઉત્તર ધ્રુવનો તારો શોધી કાઢવાની રીત.

૮. સૂર્ય તથા ચન્દ્રનાં ગ્રહણોનું નિરીક્ષણ.

૪. પર્યટન, અવલોકન અને રમતો

૫. સ્વભાષા

૧. વાતચીત :

क મનુષ્ય શરીર — અવયવોનાં નામ, તેનાં કામ અને સ્વચ્છતા.

ख કપડાં — નામ, પહેરવાની રીત, સ્વચ્છતા, ઋતુ અનુસાર કપડાં.

ग વર્ગ — અંદરની વસ્તુઓનાં નામ, ઉપયોગ, વ્યવસ્થા, સ્વચ્છતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

घ ઉદ્યોગ — તેના સાધનોનાં નામ, ઉપયોગ, વ્યવસ્થા, સંભાળ અને સ્વચ્છતા.

ङ કુદરતી ફેરફારો — ત્રણ ઋતુઓ, અજવાળું, અંધારું, રાત્રિ, દિવસ, સવાર, સાંજ, બપોર.

च જીવનના સંબંધો તથા નિયમો — સગાં સંબંધી, મિત્રો સંબંધી, ઘર સંબંધી, ખોરાક સંબંધી, મળમૂત્રત્યાગના નિયમપાલન સંબંધી.

छ ચિત્રદર્શન — પરિચિત ચિત્રોની ઓળખ, તેમના સંબંધી જાણવાજોગ હકીકત.

૨. વાર્તા:

નીચેની અથવા તેના જેવી વાર્તાઓ શિક્ષકે કહેવી, વિદ્યાર્થી પાસે કહેવરાવવી તથા ભજવી શકાય તેવી ભજવી બતાવવી, અને વિદ્યાર્થીની ઇચ્છામાં આવે તે ભજવવા દેવી. શિક્ષકે તેને યોગ્ય માર્ગદર્શન કરવું.

૧. સસાભાઈ સાંકળિયા	૧૧. સસલો અને કાચબો
૨. કચેરી મેં જાઉંગા	૧૨. સૂર્ય અને પવન
૩. સસારાણા	૧૩. ધ્રુવ
૪. કૂકડો અને શિયાળ	૧૪. પ્રહ્લાદ
૫. આનંદી કાગડો	૧૫. શ્રવણ
૬. વહતા ભાભા	૧૬. પેમલો અને પેમલી
૭. દલા તરવાડી	૧૭. વાદીલો હજામ
૮. ચાંપો અને વનરાજ	૧૮. હોરો અને હોરી
૯. કૃષ્ણ સુદામા	૧૯. લોભી દરજી
૧૦. માધાવાવ	૨૦. પાશેર પૂણીમાં પાદશાહી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. કવિતા :

નીચેની અથવા તેના જેવી કવિતાઓ તાલ સાથે સાથમાં ગવરાવવી.

૧. આ મારી શાળા	૯. ખિસકોલી
૨. તારા ધીમા ધીમા આવો	૧૦. મા મને ખાદીની ટોપી અપાવ
૩. મેં એક બિલાડી પાળી છે	૧૧. વંદે માતરમ્
૪. ભારત માતની આઝાદી	૧૨. બોલમા બોલમા બોલમા રે
૫. દાદાનો ડંગોરો	૧૩. કૃષ્ણ સુદામા મેળાપ
૬. મારો છે મોર	૧૪. જાગને જાદવા
૭. નાની મારી આંખ	૧૫. મને વહાલું વહાલું
૮. વા પવન વા	૧૬. ઝંડા ઊંચા રહે હમારા

ધૂનો—પ્રચલિત ધૂનો તાલ સાથે જુદી જુદી રીતે ગવરાવવી.

જેમકે :- બેઠે બેઠે, ઊભા રહીને, સામસામા બેસીને, તથા ફરતાં ફરતાં.

ઉપરની વાર્તાઓ તથા કવિતાઓ નમૂનારૂપ છે. શિક્ષક બીજી પણ પસંદ કરી શકે છે. ચાલેલી કવિતાઓમાંથી પસંદ કરેલી ૫૦ લીટી કંઠ કરાવવી.

૪. વાચન

૧. આદર્શ વાચનનું શ્રવણ: મોટી ચાલણગાડી, મોટી બહેન, કિશોરકથા ભા. ૧–૨ અથવા એવી ચોપડીમાંથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. મૂકવાચન તથા ઉત્તરવાચન: તે માટે નીચેની ચોપડીઓનો ઉપયોગ કરી શકાય. બાળકો પાસે ચોપડીઓ ખરીદાવવી નહિ. શાળાના પુસ્તકસંગ્રહમાંથી વર્ગમાં વાંચવા આપવી.

ચિત્રાપોથી, ફૂલદાની મોટી, ચાંદાપોળી મોટી, સુંદર પાઠો, નાના મોટા પાઠો, સરકારી વાચનમાળાની પહેલી તથા બીજી ચોપડી, નવયુગ વાચનમાળાની પહેલી, બીજી, વસંત વાચનમાળાની પહેલી, બીજી, મારી પહેલી, મારી બીજી, ચાલો વાંચીએ, આગળ વાંચીએ, કાગળપત્રો.

૩. મુખ વાચન: પસંદ કરેલી વાચનમાળાની બીજી ચોપડીમાંથી ૬૦ પાનાં જેટલું.

૪. લેખન : (૧) ભૂમિતિની આકૃતિઓ ચિતરાવવી.

(૨) આંખે પાટા બાંધી રેતિયા અક્ષરો ઓળખાવવા.

(૩) અનુલેખન — જોઈ જોઈને સારા અક્ષરે પાંચ વાક્યો લખવાં. એવાં વીસ લખાણો લખાવવાં.

(૪) ગતિલેખન — ચલાવેલી ધૂનો ત્રણ મિનિટ સુધી વારંવાર લખાવવી.

(૫) શ્રુતલેખન — પાંચ વાક્યો લખાવવાં.

(૬) સ્વતંત્ર લેખન — ધોરણ ૧ લા પ્રમાણે.

વાર્તાનો સાર લખાવવો.

ઉદ્યોગની ક્રિયાનું વર્ણન લખાવવું.

સામે મૂકેલી વસ્તુનું વર્ણન, પાંચથી સાત વાક્યોમાં લખાવવું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬. ચિત્રકામ

૧. ધોરણ ૧લા પ્રમાણે. તે ઉપરાંત

૨. સાથિયાપોથી ભા. ૧લામાંથી પાંચ સાથિયા ચિતરાવવા.

૩. પાંચ ચિત્રો કતરાવવાં.

૭. ગણિત

૧. **આંક**—વીસા સુધીના. સરવાળાની પદ્ધતિએ શીખવવા. એટલે કે એકાથી દાન સુધી ગડિયાને વીસ સુધી લંબાવવા. દા. ત. એક તરી ત્રણના ગડિયાને દશ તરી ત્રીસ થાય પછી અગિયાર તરી તેત્રીસ, બાર તરી છત્રીસ એમ વીસ તરી સુધી લંબાવવો.

પલાખાં સવળાં જેવાં કે: બાર દુ, ચૌદ પંચાં વગેરે અને અવળાં જેવાં કે: કેટલા દુ છત્રીસ, કેટલા સતાં ચોરાસી વગેરે.

૨. **અંકગણિત**—૯૯૯૯ સુધીનું વાચન લેખન.

(૧) સૂતરની આંટી, લટ, કળી ઉપરથી સંખ્યાનું વાચન લેખન કરાવાય.

(૨) × અને ÷ ની નિશાનીઓની સમજણ આપવી.

(૩) સોની અંદરની સંખ્યાવાળી છ છ રકમો સુધીના આડા ઊભા સરવાળા કરાવવા. અઠવાડિયાના કંતાયેલા છ સુધી છોકરાઓના તારોની સંખ્યાઓ લખાવી સરવાળા કરાવી શકાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૪) સરવાળા—ત્રણ આંકડાના લેખી સરવાળા અઠવાડિયાના વિદ્યાર્થીઓએ કાંતેલા તારોની સંખ્યાના કરાવાય.

(૫) બાદબાકી—ત્રણ આંકડાની લેખી બાદબાકી વિદ્યાર્થીઓએ કાંતેલા આજના કુલ તારમાંથી ગઈ કાલના કુલ તાર બાદ કરાવી આજે કેટલા તાર કાંત્યા એ કઢાવીને કરાવાય.

(૬) ગુણાકાર—સોની અંદરની સંખ્યાને એકથી દશ સુધીની કોઈ પણ સંખ્યા વડે ગુણવા. આને માટે એક તોલામાં વીસ પૂણી કરાય તો પાંચ તોલામાં કેટલી? તેમ જ એક પૂણીમાંથી પચીસ તાર કંતાય તો આઠ પૂણીમાંથી કેટલા તાર કંતાય? વગેરે તેમ જ ઘો. ૧લામાં ચાલી ગયેલાં કોષ્ટકોની ઊતરતી ભાંજણી દ્વારા પણ કરાવાય.

(૭) ભાગાકાર—ઉપર પ્રમાણે સોની અંદરની સંખ્યાને દશકની અંદરની કોઈ પણ સંખ્યા વડે ભાગવા.

૩. **કોષ્ટક:** નાણાં — રૂપિયો, અર્ધો, પાવલી, બેઆની, આની, ઢબુ, પૈસો, અધેલો, પાઈ, વગેરેની લેવડદેવડ.

વજન—તોલાથી શેર અને મણ સુધી જોખતાં શીખવવું.

માપ—ઈંચ, ફૂટ, ગજ, વાર, અને હાથની સમજણ અને માપતાં શીખવવું.

સમય—ઘડિયાળ જોતાં શીખવવું. કલાક અને મિનિટ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪. **ભૂમિતિ**—પહેલા ધોરણ પ્રમાણે. ઉપરાંત પા ગોળ, ચંદ્રાકાર, કાટખૂણ ત્રિકોણ અને સમબાજુ ત્રિકોણને ઓળખાવવા.

૫. **મુખગણિત**—મોઢાના સોની અંદરના સરવાળા તથા બદાબાકી.

આંકનો ઉપયોગ—કોષ્ટક સાથે અને બીજા ઘરગથ્થુ વ્યવહાર સાથે સંબંધ જોડીને આંકનાં પલાખાં પૂછવાં જેમકે: ચાર આનાનાં બાર શેર બોર તો બાર આનાનાં કેટલાં ?

૮. સંગીત

સાદાં ગીતો બરાબર રાગ અને તાલમાં ગવરાવવાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

:

શ્રેણી ૨જી (ચાલુ ધોરણ ત્રીજું)

૧. ઉદ્યોગ :

૧. કપાસ સાફ કરવો
૨. પૂણી બનાવવી
૩. તકલી વડે કાંતવું
૪. રેંટિયાની પૂર્વ તૈયારી
૫. કપાસની ખેતી વિષે સાદી માહિતી

૨. સામાજિક જ્ઞાન :

૧. નાગરિક ધર્મની તાલીમ
૨. ઇતિહાસ–ભૂગોળ
૩. શારીરિક તાલીમ

૩. સામાન્ય જ્ઞાન

૧. પ્રાણી અને વનસ્પતિ
૨. હવા અને પાણી
૩. ઋતુઓ
૪. આકાશદર્શન

૪. પર્યટન, અવલોકન અને રમતો

૫. સ્વભાષા

૧. વાતચીત
૨. વાર્તાકથન અને સંવાદ
૩. કવિતા
૪. વાચન
૫. લેખન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬. ચિત્રકામ

૭. ગણિત

   ૧. આંક

   ૨. અંકગણિત

   ૩. કોષ્ટકો

   ૪. ભૂમિતિ

   ૫. મુખગણિત

૮. સંગીત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રેણી ૨ જી (ચાલુ ધોરણ ત્રીજું)

૧. ઉદ્યોગ

૧. શ્રેણી ૧ પ્રમાણે. તે ઉપરાંત

૨. રેંટિયા ઉપર સૂતર કંતતાં શીખવવું.

૩. તકલી ઉપર સૂતરનું કોકડું મોટું ભરાવાથી તકલીના ફેરા ઓછા શાથી થાય છે તે સમજાવવું.

૪. તકલી ઉપરનું કોકડું ઢીલું થયું હોય તો શી શી હરકત પડે છે તે સમજાવવું.

૫. કપાસના વાવેતર વિષે જાણવાજોગ માહિતી આપવી. શાળા પાસે જમીનની સગવડ હોય તો થોડીક કપાસની ખેતી કરાવવી. કપાસનાં બીની સાચવણી તથા સુધાર વિષે તથા કપાસને લગતા રોગો વિષે માહિતી આપવી.

૨. સામાજિક જ્ઞાન

૧. નાગરિક ધર્મની તાલીમ

પહેલી શ્રેણી પ્રમાણે. તેમાં જણાવેલી ટેવો દૃઢ કરાવવી અને આગળ વધવું.

ગામના રસ્તાની સફાઈનું કામ સોંપવું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. ઈતિહાસ–ભૂગોળ

(૧) ગામનું અવલોકન: ખોરાક, પોશાક, ઉદ્યોગધંધા, અવરજવરનાં સાધનો, પીવાના પાણીની તથા નાહવાધોવાની સગવડઅગવડ, બજાર, મંદિર, મેળા, રમતગમતના કાર્યક્રમો તહેવારો તથા ઉત્સવો, આ બધા વિષે ગામમાં શી સ્થિતિ છે તેનું અવલોકન કરાવવું.

(૨) પોતાના ગામમાં અથવા બીજે જોયેલા દક્ષિણી, પંજાબી વગેરે બીજા પ્રાન્તના લોકોના પોશાક તથા રહેણીકરણીમાં જોવામાં આવતા તફાવતની નોંધ કરાવવી અને તે ઉપરથી તે તે પ્રાંત વિષે જાણવાજોગ માહિતી આપવી. આપણા તેમ જ અન્ય પ્રાંતના કેટલાક નેતાઓની ઓળખ કરાવવી.

(૩) પંચમહાલના ભીલ તથા સુરતના રાનીપરજનો પરિચય કરાવી તે ઉપરથી આપણા દેશના તથા બીજા દેશોમાં વસતા અરણ્યવાસી લોકોના જીવનની વાતો કરવી. તે ઉપરથી માણસની પ્રાથમિક દશાના જીવનનો ખ્યાલ આપવો.

(૪) ઠંડા તથા ગરમ પ્રદેશ, દરિયાકાંઠાનો પ્રદેશ તથા અંદરના ભાગનો પ્રદેશ, ડુંગરાળ પ્રદેશ તથા સપાટ પ્રદેશ એ પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રદેશોનો ખ્યાલ આપવો તથા તે તે પ્રદેશમાં રહેનારા લોકોની ખાસિયતો, રીતરિવાજો, ધંધા વગેરે વિષે વાતચીત કરવી.

સૂચના: જે પ્રત્યક્ષ ન બતાવી શકાય તે માટે સારાં ચિત્રોનો ઉપયોગ કરવો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૫) ગામનું પર્યટન કરાવી પછી શિક્ષકે ગામનો નકશો તૈયાર કરવો. નકશા ઉપર દિશાઓનો ખ્યાલ આપવો. નકશામાં સાર્વજનિક સ્થળો દર્શાવવાં.

દિશાઓ ઉપરાંત ખૂણાનાં નામોની ઓળખ કરાવવી.

૩. શારીરિક તાલીમ

પહેલી શ્રેણી પ્રમાણે.

૩. સામાન્ય વિજ્ઞાન

૧. નજીકના પ્રદેશનાં બાવળ, આંબા, આમલી, વડ, પીપળો એ પાંચ સાધારણ ઝાડોના આકારની, કદની, થડની, છાલ તથા પાંદડાના આકારની, ફૂલ, ફળ, તથા બીના આકાર, કદ તથા રંગની ઓળખાણ.

૨. રીંગણ, તાંદળજો, દૂધી, મેથી, ગલકાં એ શાકભાજી તથા ડાંગર, કોદરી, બાજરી, બાવટો, તુવેર તથા કપાસ એ પાકની ઉપરની જેમ ઓળખાણ. વાવવાનો તથા લણવાનો સમય, કેટલા વખતે પાક તૈયાર થાય ?

૩. ગાય, બકરી, ઘેટું, બળદ, કૂતરો એ પાળેલાં અને રોઝ, શિયાળ, વાઘ, સિંહ, રીંછ એ જંગલી પ્રાણીઓના દેખાવ, ચાલ, ખોરાક.

૪. તળાવનું જીવન—દેડકો, માછલાં, તે કેવી રીતે શ્વાસ લે છે ? દેડકાની જન્મથી તે મોટા થતાં સુધીની બધી અવસ્થાઓ.

૫. પોપટ, કબૂતર, કૂકડો, ચકલી ને બગલું એ પક્ષીઓનાં આકાર, કદ, રંગ, ઊડવાની રીત, માળા, ચારો, ઈંડાં મૂકવાનો વખત, ઈંડાના આકાર, કદ તથા રંગ એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બધાનું જ્ઞાન. પરબડી, તળાવ કે નદી ઉપર લઈ જઈ પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરાવવું.

૬. હવામાં રહેલ રજકણોનું અવલોકન: ઉનાળામાં ધૂળને કારણે હવા ધૂસર અથવા ઝાંખી દેખાય છે તે; વંટોળિયા; અંધારાવાળા ઓરડામાં પડેલું એરિયું; એ બધાનું અવલોકન. ધૂળથી થતા રોગો, ધૂળનાં જોખમો કેવી રીતે ઓછાં કરાય?

૭. પાણી—વનસ્પતિ, પશુ અને પ્રાણીને તેની આવશ્યકતા. સ્વચ્છ અને ગંદુ પાણી, પાણીથી થતા રોગો, ગામડાનો કૂવો.

સૂચના: ઉપરની સાતે બાબતોમાં પ્રત્યક્ષ અવલોકનનો આગ્રહ રાખવો.

૮. નાકમાંથી શ્વાસ લેવાની વહેવારુ સૂચનાઓ. સ્વચ્છ અને તાજી હવાનું મહત્ત્વ. ઊંઘવાની આરોગ્યદાયક ટેવ વગેરેની વહેવારુ સૂચનાઓ:

૯. દિવસ, મહિનો અને વરસ એ ખગોળના સ્વાભાવિક રીતે જ પરિણમતા બનાવો છે. ઊડઝૂડ કાપી કાઢેલા કકડા નથી.

પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરવાથી દિવસ રાત થાય છે. આખા દિવસના કલાક ૨૪ તથા ઘડી ૬૦.

ચંદ્રને પૃથ્વીની એક પ્રદક્ષિણા કરતાં લગભગ ૩૦ દિવસ લાગે છે. અને તેટલા કાળનો એક મહિનો ગણાય છે.

૧૦. ઋતુઓ: શિયાળો, ઉનાળો, ચોમાસુ, વસંત, શરદ, ને હેમંત.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગ્રહણો : સૂર્ય ચંદ્રનાં ગ્રહણો થાય ત્યારે પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરાવવું.

૪. પર્યટન, અવલોકન અને રમતો

૫. સ્વભાષા

૧. વાતચીત

શ્રેણી ૧લી પ્રમાણે. ઉપરાંત

क. સામે મૂકેલી વસ્તુનું વર્ણન મોઢેથી કરવું.

સુચના : એ શું છે? શા કામમાં આવે છે? શાની બનેલી છે? કોણ બનાવે છે? કેવી રીતે તેનો ઉપયોગ કરાય છે? તે માણસના જીવનમાં શું ઉપયોગી છે? વગેરે ઉપર કાંઈક કહેવું.

ख. આસપાસના લોકો અને તેમના ધંધાનું વર્ણન કરાવવું.

ग. ઉદ્યોગની ક્રિયાઓનું વર્ણન.

૨. વાર્તાકથન

નીચેની અથવા તેના જેવી ૧૬ વાર્તાઓ શિક્ષકે કહેવી તથા વિદ્યાર્થીઓ પાસે કહેવરાવવી તથા ભજવી શકાય તેવી હોય તેવી ભજવાવવી.

૧. હાથી ને મગર ૨. પાશેર પૂણીમાં પાદશાહી ૩. દલા તરવાડી ૪. ટીડા જોશી ૫. વાદીલો હજામ ૬. ખડબડ ખડબડ ખોદત હૈ ૭. રંગલો ને ઠાકોર ૮. બોલે તે એ ખાય ૯. બાર હાથનું નાક ૧૦. બાપા કાગડો ૧૧. મીરાંબાઈ ૧૨. શ્રવણ ૧૩. પહ્લાદ ૧૪. હરિશ્ચંદ્ર ૧૫. એકલવ્ય ૧૬. ફોજદારી કાયદો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. કવિતા

નીચેની અથવા તેનાં જેવી કવિતાઓ તાલ સાથે સાથમાં ગવરાવવી.

(૧) પશુઓનું પંચ (૨) ભારત માતની આઝાદી (૩) વંદે માતરમ્ (૪) વહાલું વતન (૫) બોલ મા બોલ મા (૬) ચાલોને રમીએ ગાડી ગાડી (૭) મને કહોને પરમેશ્વર કેવા હશે. (૮) મને વહેલો ઊઠી જગાડે છે. (૯) ક્યાંરે ગયો મારા પીંજરાનો પોપટ (૧૦) બકરીનું બચ્ચું (૧૧) કૂકડો (૧૨) એક પ્રવાસ (૧૩) મને વહાલું બાપુ કેરું નામ છે રે (૧૪) રૂડો મારો રેંટિયો હોજી (૧૫) હું હોઉં જો આભ કેરો તારો કે ઝગવાની કેવી મઝા (૧૬) કૃષ્ણ સુદામા (૧૭) ઝંડા ઊંચા રહે હમારા.

ख **ધૂનો**—પ્રચલિત આઠ ધૂનો તાલ સાથે જુદી જુદી રીતે ગવરાવવી જેમ કે: એકેએકે, ઊભા રહીને, સામસામા, ફરતા ફરતા.

ग **મુખપાઠ**—ચાલેલી કવિતાઓમાંથી પસંદ કરેલી ૭૦ લીટી.

૪. વાચન :

क. મુખવાચન—પસંદ કરેલી વાચનમાળામાંની ત્રીજી ચોપડીમાંથી ૮૦ પાનાં.

ख. મૂકવાચન તથા ઇતર પુસ્તકોનું વાચન: નીચેનાં પુસ્તકો વંચાવવાં. એ પુસ્તકો શાળાના પુસ્તકસંગ્રહમાંથી બાળકને વર્ગમાં વાંચવા આપવાં, ખરીદાવવાં નહિ. જોડાક્ષર પોથી, ચાલો વાંચીએ. આગળ વાંચો ભા. ૧–૨–૩. ચાલણી ગાડી મોટી, ચાંદા પોળી મોટી, ફૂલદાની મોટી,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન. યુ. વા. માળા પુ. ૧–૨–૩, વ. વા. મા. પુ. ૧–૨–૩, સાચી ખોટી વાતો, કાગળપત્રો, પ્રાણી વર્ણન, ચાર સુંદર સંવાદો, એકલવ્ય અને બીજા સંવાદો, બાળકોની રમતો, આપણી લોકકથાઓ, કિશોર કથાઓ ભા. ૧–૨, ક્યારે સમજીશું! સાચો શ્રમજીવી, બાળ રામાયણ, બાળ મહાભારત ભા. ૧-૨.

ગ. આદર્શ વાચન—બાલભારત શિક્ષકે વાંચી બતાવવું.

ઘ. પાઠમાં આવતા અઘરા શબ્દોના અર્થ અને પાઠની વસ્તુ ઉપર પ્રશ્નો પૂછવા અને જવાબ લખાવવા.

ઙ. વાચન ઝડપ—પંદર મિનિટમાં મૂકવાચન વધારેમાં વધારે થાય એવો બાળકો પાસે પ્રયત્ન કરાવવો.

૫. **લેખન :**

૧. ભૂમિતિની આકૃતિઓ પાટીમાં અથવા કાગળ ઉપર ચિતરાવવી અને તેમાં પેનથી સીધા, આડા, ત્રાંસા, ઊભા, સમાંતર લીટા પુરાવવા.

૨. આંખે પાટા બાંધી રેતિયા અક્ષરો આંગળીઓ ફેરવી ઓળખાવવા.

૩ અનુલેખન—જોઈ જોઈને પાઠમાંથી લખવું.

અક્ષરો સારા મરોડદાર, જોડણી સાચી હોય, વિરામ-ચિહ્ન મૂકેલાં હોય, શબ્દો છૂટા પાડેલા હોય અને દરેક શબ્દ વચ્ચે સરખું અંતર હોય. લખાણમાં હાંસિયો તથા ફકરા પણ હોય. આવાં ૨૦ લખાણો.

૪. ગતિલેખન—પાંચ મિનિટમાં ચલાવેલી ધૂનોનું ઝડપથી લેખન કરાવવું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫. શ્રુતલેખન—પાંચ વાક્યો લખાવવાં.

૬. સ્વતંત્ર લેખન—શ્રેણી ૧લી પ્રમાણે. ઉપરાંત

क. સામે મૂકેલી વસ્તુનું વર્ણન લખવું.

ख. આસપાસના લોકો ને તેમના ધંધાનું વર્ણન.

ग. ઉદ્યોગની ક્રિયાઓનું વર્ણન.

घ. વાર્તાનો સાર લખવો

આવાં ૧૫ લખાણો લખાવવાં

૭. પત્રલેખન—ખુશખબરના ટૂંકા પત્રો વાંચી સંભળાવવા અને વંચાવવા.

૬. ચિત્રકામ

૧. પહેલાનાં ધોરણો પ્રમાણે. તે ઉપરાંત

૨. ચિત્ર ઉપર પાતળો કાગળ મૂકી આશરે દશ આધાર ચિત્રો પડાવવાં

૩. ગોળ, ચોરસ અને ત્રિકોણની વેલો પડાવવી.

૪. દશ ચિત્રો કતરાવવાં.

વિદ્યાર્થીઓનાં ચિત્રોમાંથી પસંદ કરેલાં સારાં ચિત્રોની ચિત્રપોથી બનાવવી.

૭. ગણિત

૧. આંક :

ચોવીસા, પચીસા, ત્રીસા, બત્રીસા, ચાળીસાના ગડિયા ગુણાકારની પદ્ધતિથી શીખવવા.

પલાખાં — સવળાં અને અવળાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. અંકગણિત :

(૧) ૯૯૯૯૯ સુધીનું સંખ્યા વાચન લેખન. ગયા ધોરણ પ્રમાણે ઉદ્યોગમાં કંતાયેલા સૂતરની આંટીઓ સાથે રાખી શીખવવું.

(૨) હજારની અંદરના જવાબ આવે તેવા ત્રણ આંકડાના સરવાળા, આડા ઊભા ઝડપથી ગણાવવાની ટેવ પાડવી.

(૩) ૯૯૯૯૯ ની અંદરના જવાબ આવે તેવા સરવાળા બાદબાકીના લેખી હિસાબો.

(૪) ત્રણ આંકડાની અંદરની રકમોને બે આંકડાની રકમો વડે ગુણવા.

(૫) ત્રણ આંકડાની રકમોને ત્રીસ સુધીની કોઈ પણ રકમે ભાગવા.

(૬) ગયા ધોરણમાં ચાલેલાં કોષ્ટકોની ઊતરતી ભાંજણી.

(૭) ગયા ધોરણમાં ચાલેલા કોષ્ટકોની ચડતી ભાંજણી.

(૮) અર્ધો, પા અને પોણો વસ્તુઓના ભાગ કરાવી સમજાવવી.

૩. કોષ્ટકો :

(૧) નાણું—પાઈ થી રૂપિયો.

(૨) વજન—આનીભારથી તોલા સુધી અને તોલાથી મણ, કળશી, ખાંડી, બેડિયું, ભાર સુધી.

(૩) માપ—ઇંચ થી વાર અને માઈલ.

(૪) સમય—સેકન્ડ થી કલાક.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૫) ગણતરી — ડઝન, કોડી, કગી અને આંટી.

નોંધ — પ્રત્યક્ષ સાધનો દ્વારા શીખવવાં.

૪. ભૂમિતિ :

ગયા ધોરણ ઉપરાંત ચોરસ અને લંબચોરસ વસ્તુઓના આકારો સ્કેલમાપથી ફૂટપટીની મદદથી દોરવા. જેમ કે ઓરડો, બારી, બારણું. બગીચા અને શાળાના ચોગાનને માપી સ્કેલથી દોરે.

૫. મુખગણિત :

આંકનો ઉપયોગ : ગયા ધોરણની પદ્ધતિ પ્રમાણે.

શેરના પૂર્ણાંક કિંમતના ભાવ ઉપરથી મણની કિંમત કાઢવી. મણના પૂર્ણાંક કિંમતના ભાવથી ઉપરથી કળશી, ખાંડી, ભારની કિંમત કાઢવી. દાખલા તરીકે : દશ આને શેર પૂણી મળે છે તો ૧ મણની કિંમત કેટલી!

(૨) મણ રૂની કિંમત ૭ રૂપિયા છે તો ખાંડીનું ?

૮. સંગીત

સાદાં ગીતો રાગ અને તાલ સાથે ગવરાવવાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રેણી ૩ જી (ચાલુ ધોરણ ચોથું)

૧. ઉદ્યોગ :

૨. સામાજિક જ્ઞાન :

૧. નાગરિક ધર્મની તાલીમ
૨. ઇતિહાસ ભૂગોળ
૩. શારીરિક તાલીમ

૩. સામાન્ય જ્ઞાન

૧. પ્રાણી અને વનસ્પતિ
૨. શ્વાસ–ઉચ્છ્વાસ
૩. હવા, પાણી અને ખોરાક
૪. આકાશદર્શન

૪. પર્યટન, અવલોકન અને રમતો :

૫. સ્વભાષા :

૧. ચર્ચા – સંવાદ
૨. જીવન ચરિત્રો — વાર્તા રૂપે
૩. કવિતા
૪. વાચન
૫. લેખન

૬. ચિત્રકામ :

૭. ગણિત :

૧. આંક
૨. અંકગણિત
૩. કોષ્ટકો
૪. ભૂમિતિ
૫. મુખગણિત

૮. સંગીત :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રેણી ૩ જી (ચાલુ ધોરણ ચોથું)

૧. ઉદ્યોગ

૧. શ્રેણી બીજી પ્રમાણે. તે ઉપરાંત

૨. ગુજરાતના જુદા જુદા કપાસના નમૂના બતાવી ઓળખાવવા. કપાસની જાતો : મઠિયો, રોઝી, વાગડ, લાળિયો, કાનમી અને સુરતી.

૩. સૂતરનો આંક કાઢતાં શીખવવું.

૪. ઉદ્યોગના દરેક કામની મજૂરીના દરો જણાવવા અને તે ઉપરથી કમાણીના હિસાબો ગણાવવા. દરેક ઓજારની કિંમતનો ખ્યાલ આપવો.

૨. સામાજિક જ્ઞાન

૧. નાગરિક ધર્મની તાલીમ

૧. પહેલી તથા બીજી શ્રેણીના અભ્યાસક્રમમાં જણાવેલી ટેવો દૃઢ કરાવવી.

૨. ગ્રામસફાઈ માટે ગામના જુદા જુદા લત્તા પાડી દઈ દરેક લત્તાનું કામ જુદી જુદી ટુકડીઓને સોંપવું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુખ્ય મુખ્ય રસ્તા, શેરીઓ તથા કૂવાની સફાઈ બરાબર જળવાય છે કે નહિ તે જોવાની જવાબદારી આ વર્ગને સોંપવી.

૩. રાષ્ટ્રીય તેમ જ ઋતુઓના ઉત્સવો ઊજવવા જેવા કે:

હનુમાન જયન્તી, મુખ્ય મુખ્ય ધર્મના પયગમ્બરોની જયન્તીઓ, મહાસભાનો પહેલો દિવસ, રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ— એપ્રિલ છઠ્ઠીથી ૧૩મી, રેંટિયા બારશ, દાદાભાઈ, ગોખલે તથા તિલકની જયન્તીઓ.

મકરસંક્રાન્તિ, વસંતપંચમી, હોળી, શરદ્‌પૂર્ણિમા, દિવાળી, ઈદ, મહોરમ.

૪. સ્વચ્છતાને લગતાં પોસ્ટરો બનાવવાં અને ચોઢવાં.

૫. ગામના ઉત્સવો, તહેવારો તથા મેળા વખતે સ્વયંસેવક તરીકે કામ કરવું.

૨. ઇતિહાસ–ભૂગોળ :

જિલ્લાનો અભ્યાસ. કુદરતી ખાસિયતો, આબોહવા, પાક, ઉદ્યોગો, ઐતિહાસિક સ્થળો. જિલ્લામાંના વ્યવહારનાં સાધનો, જાત્રાનાં સ્થળો. જિલ્લાના બની શકે તેટલા ભાગમાં પર્યટન કરવું. જિલ્લાનો નકશો બનાવવો અને હિંદુસ્તાનના રેખામય નકશામાં જિલ્લાના નકશાને ગોઠવવો.

પૃથ્વીનો આકાર ગોળ છે એ વિષે વાત કરી પૃથ્વીનો ગોળો બતાવવો અને તેની રચના સમજાવવી. પૃથ્વી ઉપર જમીન અને પાણીના વિભાગ તથા તેનું પ્રમાણ.

પૃથ્વીનો નકશો બતાવવો અને જે દેશનાં નામ સાંભળવામાં આવ્યાં હોય તે દેશ નકશામાં બતાવવા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણા સમાજમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, જૈન, બૌદ્ધ તથા શીખ લોકો જોવામાં આવે છે તેઓ જે જુદા જુદા ધર્મ પાળે છે તે ધર્મના સ્થાપકોનાં જીવનચરિત્રો ટૂંકાણમાં અને વાર્તાના રૂપમાં કહેવાં.

જે દેશમાં આ ધર્મોનો ઉદય થયો તે દેશો વિષે વાત કરવી. એ રીતે હિંદના કેટલાક પ્રાન્તો અને બહારના દેશો જેવા કે પેલેસ્ટાઈન, અરબસ્તાન, ઈરાન એની વાત કરી શકાશે. આ ધર્મોના વિસ્તારનો મોટો મોટો ઇતિહાસ કહેતાં અફઘાનિસ્તાન, ચીન, જાપાન, બ્રહ્મદેશ અને લંકા વિષે પણ વાત થઈ શકશે.

૩. શારીરિક તાલીમ

પહેલી તથા બીજી શ્રેણી પ્રમાણે.

૩. સામાન્ય વિજ્ઞાન

૧. વનસ્પતિને ખોરાક, પાણી અને પ્રકાશ જોઈએ, તે નિરીક્ષણ અને પ્રયોગ દ્વારા સમજાવવું. જ્યાં જમીનની સગવડ હોય ત્યાં જુદા જુદા વિભાગમાં ખાતર, પાણી અને પ્રકાશની ઓછીવત્તી સગવડ પ્રમાણે વનસ્પતિના ઊગવામાં કેવો ફેર પડે છે તેના પ્રયોગ કરવા.

૨. બીની રચના. બીનું ઊગવું. એકદળ અને દ્વિદળનો ભેદ. બી પવન તથા પશુપંખી વગેરે દ્વારા કેવી રીતે ફેલાય છે એ સમજાવવું.

૩. ઓછામાં ઓછાં ત્રણ પાળેલાં જાનવરો, જેવાં કે ગાય, બિલાડી અને કૂતરું, તેનો વિગતવાર અભ્યાસ.

૪. કરોળિયા અને બીજાં જીવજંતુની ઓળખ. માખી: તેની ઇંડાળથી માંડીને ઊડી શકે ત્યાં સુધીના ફેરફારો;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માખીનું ઉત્પત્તિસ્થાન; ગંદકીની ખબર આપે છે અને રોગ ફેલાવે છે; માખીઓ અને એવાં બીજાં જંતુઓને દૂર કરવાના ઉપાય.

૫. શ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસની હવામાં તફાવત બતાવનારા પ્રયોગો. દહનનું સ્વરૂપ. હવાઅજવાળા માટે બારીઓ તથા અજવાળિયાંની જરૂર.

૬. સ્વચ્છ અને અસ્વચ્છ પાણી. પાણીને કેવી રીતે સ્વચ્છ કરવું — ઠરવા દઈને, ગાળીને તથા ઉકાળીને.

૭. ઘરમાંની સ્વચ્છતાની વ્યવસ્થા. મળ, છાણ તથા બીજા કચરાનો નિકાલ કેવી રીતે કરવો. એ વસ્તુઓનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ.

૮. પથ્ય ખોરાક, ધીમે ધીમે ચાવીને ખાવાની ટેવ, યોગ્ય નિદ્રા તથા કસરતનું મહત્ત્વ.

૯. પહેલી તથા બીજી શ્રેણીમાં થઈ ગયેલું વધારે વિગતમાં ઊતરી દૃઢ કરાવવું.

૧૦. મુખ્ય મુખ્ય નક્ષત્રોના આકાર તરફ ધ્યાન ખેંચવું. નક્ષત્રોનાં ચિત્રો દોરવાની ટેવ પાડવી.

૪. પર્યટન, અવલોકન અને રમતો

સામાજિક જ્ઞાન તથા સામાન્ય જ્ઞાન દૃઢ કરવામાં આનો ઉપયોગ કરવો.

૫. સ્વભાષા

૧. ચર્ચા-સંવાદ :

૧. પહેલી તથા બીજી શ્રેણીમાં થયેલાનું પુનરાવર્તન.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. ચર્ચા : નીચેના જેવા વિષયો ઉપર :

શહેર અને ગામડું, શાળામાં ઉદ્યોગ શા માટે? ગૃહઉદ્યોગ અને ગ્રામઉદ્યોગ વિ૦ યંત્રઉદ્યોગ, હાથદળામણ તથા હાથખંડામણના લાભ.

સામાજિક વિષયો જેવા કે પ્રેતભોજન વગેરે.

૩. જોયેલા મેળાનું વર્ણન. તેની ખામીઓ તથા ખૂબીઓ તેમ જ તેમાં કરવા જેવા સુધારાની ચર્ચા.

૪. નીચેના જેવી વાર્તાઓ કે પાઠોનો અભિનય.

૧. દો બાઘ, દો બાઘનિયાં ૪. સ્વદેશ
૨. ભણેલો ભટ્ટ ૫. મહેસૂલ
૩. મિલકત ૬. મૂરખરાજ

૨. જીવનચરિત્રો—વાર્તારૂપે :

૧. ભીષ્મ ૬. હેમચંદ્રાચાર્ય
૨. અશોક ૭. વસ્તુપાળ–તેજપાળ
૩. અકબર ૮. સ્વામી સહજાનંદ
૪. પ્રતાપ ૯. કબીર
૫. શિવાજી ૧૦. નાનક

૩. કવિતા :

નીચેના જેવી :

૧. મિત્રગોઠડી ૬. રેંટિયે લેજો હરિનું નામ
૨. નાગદમન ૭. ઝંડા ઊંચા રહે હમારા
૩. તલવારનો વારસદાર ૮. સ્વદેશપ્રીતિ
૪. ગંડુરાજા ૯. વંદેમાતરમ્
૫. ગાંધી તોરા રાજમાં ૧૦. ઈશ્વરભક્તિ

ઉપરનામાંથી પસંદ કરેલી ૮૦ લીટી કંઠ કરાવવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪. વાચન :

૧. પસંદ કરેલી વાચનમાળાની ચોથી ચોપડીમાંથી ૧૦૦ પાનાં—અઘરા શબ્દોના અર્થ; પાઠની વસ્તુ ઉપર પ્રશ્નો પૂછવા તથા જવાબ લખાવવા; સાંકળિયાનો ઉપયોગ સમજાવવો.

૨. મૂકવાચન : નીચેના જેવાં પુસ્તકોનું.

૧. બુદ્ધચરિત,	૭. બાળપ્રવાસો,
૨. હરિશ્ચન્દ્ર,	૮. કહેવત સંગ્રહ,
૩. તિરંદાજ,	૯. ગિરિશિખરો,
૪. શિવાજી મહારાજ,	૧૦. છેટાં રહેજો માબાપ,
૫. રોજનીશી,	૧૧. ચેલૈયો,
૬. ટપાલ–પેટી,	૧૨. ગુજરાત–મહારાષ્ટ્ર.

૩. આદર્શ વાચન : મહાભારત કથા.

૪. વાચનની ઝડપ : સૂચવેલી વસ્તુનું પંદર મિનિટમાં મૂકવાચન કરી તેનો સાર કહેવડાવવો.

૫. લેખન : અનુલેખન તથા ગતિલેખનમાં શ્રેણિ બીજી મુજબનાં બાર લખાણો.

શ્રુતલેખન : પાંચ લીટી ગુજરાતીમાં લખાવવી. એવાં ચોવીસ લખાણો.

બાળબોધ લિપિનું જ્ઞાન : તેના દશ શબ્દો લખાવવા. એવાં ૨૪ લખાણો.

સ્વતંત્ર લેખન : પહેલી તથા બીજી શ્રેણી જેટલું. તે ઉપરાંત મેળા, તહેવારો, ખેતી, પશુપાલન, ઘરનાં કામોનું વર્ણન, ચિત્રવર્ણન, પોતાનાં કામકાજની દૈનિક નોંધ. દશ વાક્યથી વધારે નહિ એવાં ૧૬ લખાણો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પત્રલેખન : ખુશખબરના ટૂંકા પત્ર લખાવવા. રસિક પત્રોના નમૂના વાંચી સંભળાવવા. કુલ આઠ પત્રો.

બધાં લખાણોની તારીખ નોંધી રાખવી.

૬. ચિત્રકામ

૧. સ્મૃતિ ઉપરથી બે ચિત્રો. દા. ત. ચપ્પુ, કાતર.

૨. સ્કેલ પ્રમાણે માપ લઈને નિશાળનો નકશો તથા રેંટિયાપેટીનું ચિત્ર.

૩. બે સાથિયા, એક વેલ, એક કોરભાત.

૪. લોટો, દેગડો, એવી વસ્તુઓના સાદા મોડેલ.

૫. ચિત્રોમાં રંગ પુરાવવા.

૭. ગણિત

૧. **આંક:** અર્ધાં તથા પાયાં—પલાખાં સાથે.

૨. **અંકગણિત**

૧. લાખ સુધી સંખ્યાનું વાચન તથા લેખન.

૨. સરવાળા તથા બાદબાકીની ઝડપનો મહાવરો.

૩. ગુણાકાર ભાગાકારના વધુ અઘરા દાખલા.

૪. ચડતી ઊતરતી ભાંજણી.

૫. મિશ્ર સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર તથા ભાગાકારના લેખી દાખલા.

૬. સૂતરના આંક તથા કાંતણ તેમ જ પીંજણની કમાણીને લગતા દાખલા.

૭. વિવિધ પરિમાણનું વાચન લેખન.

૮. વિવિધ પરિમાણની ચાર સહેલી રીતના દાખલા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯. સ્થૂલ વસ્તુના વિભાગો કરી તે વડે આણપાણ તથા $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{3}{4}$ વગેરે અપૂર્ણાંકનો ખ્યાલ આપવો.

૧૦. આણપાણના સરવાળા બાદબાકી.

૩. કોષ્ટકો

૧. ઇંચ, ફૂટ, વાર.

૨. ગૂંઠા, એકર.

૩. પળ, ઘડી, દિવસ, અઠવાડિયું, પખવાડિયું, માસ, વરસ.

૪. સૂતરના કસનું કોષ્ટક.

૫. સૂતરના આંક પ્રમાણેના ભાવોનું કોષ્ટક.

૪. ભૂમિતિ

૧. ચોરસ માપનો ખ્યાલ.

૨. ખૂણા માપતાં શીખવવું.

૫. મુખગણિત

કોષ્ટકો સાથે આંકનો સંબંધ જોડી વ્યવહારોપયોગી પ્રશ્નો પૂછવા. જેવા કે:

અમુક રૂપિયે મણ રૂ તો ગાંસડીનું શું?
અમુક આને શેર રૂ તો મણનું શું?
અમુક રૂપિયે મણ પૂણી તો શેરનું શું?
અમુક આને શેર પૂણી તો તોલાનું શું?

૮. સંગીત

સાદાં ગીતો રાગ અને તાલમાં ગવરાવવાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વર્ધા શિક્ષણ યોજના

વર્ધા શિક્ષણને ડૉ. ઝાકીર હુસેનની કમિટીએ 'પાયારૂપ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ' (બેઝિક નેશનલ એડ્યુકેશન) કહ્યું છે. ગાંધીજી કહે છે કે ઓછું આકર્ષક છતાં વધારે સાચું વર્ણન તો એ થાય કે 'ગ્રામઉદ્યોગો દ્વારા ગામડાંનું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ'. 'ગ્રામઉદ્યોગો દ્વારા' એનો ગાંધીજી એ અર્થ કરે છે કે ઉપરથી લાદેલા અંકુશો કે દખલગીરીથી મુક્ત એવા વાતાવરણમાં પસંદ કરેલા ગ્રામઉદ્યોગો દ્વારા ગામડાંના બાળકોને પોતાનાં ગામડાંમાં જ એવી કેળવણી આપવી જેથી તેમની બધી શક્તિઓનો આવિર્ભાવ થાય. 'ગામડાંનું' એ શબ્દથી કહેવાતી ઉચ્ચ કેળવણી અથવા તો અંગ્રેજી કેળવણીને આમાંથી બાતલ કરી છે અને 'રાષ્ટ્રીય' એ શબ્દથી તોફાને ચડેલાં હિંસ્ર રાષ્ટ્રોની વચ્ચે આપણા રાષ્ટ્રે સત્ય અને અહિંસાની જે ઉપાસના માંડી છે તેનું સૂચન થાય છે. આમ આ યોજના કેળવણીમાં એક જબરી ક્રાન્તિ કરનારી છે. કોઈ પણ અર્થમાં અથવા વિગતમાં એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પશ્ચિમથી આયાત કરેલી વસ્તુ નથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

આ શિક્ષણ યોજનાના મુખ્ય મુદ્દા ગાંધીજીએ વર્ધામાં બોલાવેલી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદના ઠરાવોમાં સ્પષ્ટ કરેલા છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વિષેનો હરિપુરા મહાસભાનો ઠરાવ એ ઠરાવોને અનુસરીને જ થયો હતો એટલે એ ઠરાવો અહીં આપીને તેના ઉપર ચર્ચા કરવાથી વર્ધા શિક્ષણયોજનાનાં મૂળ તત્ત્વો ગ્રહણ કરવાનું સહેલું પડશે. આ રહ્યા એ ઠરાવો :

૧. આ પરિષદનો અભિપ્રાય એવો છે કે આખા રાષ્ટ્રમાં સાત વર્ષની કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવી જોઈએ.

૨. તમામ કેળવણી જન્મભાષા દ્વારા અપાવી જોઈએ.

૩. આ પરિષદ મહાત્મા ગાંધીની એ સૂચનાને માન્ય કરે છે કે આ આખા સમય દરમ્યાન કેળવણીનું મધ્યબિંદુ કોઈ પણ પ્રકારનું શારીરિક અને ઉત્પાદક કામ હોવું જોઈએ, તથા બાળકની પરિસ્થિતિ લક્ષમાં રાખીને પસંદ કરેલા કોઈ પણ મુખ્ય ઉદ્યોગની સાથે બને ત્યાં સુધી અનુસંધાન રહે એવી રીતે, બાળકની બધી શક્તિઓનો વિકાસ થવો જોઈએ અથવા શિક્ષણ અપાવું જોઈએ.

૪. આ પરિષદ આશા રાખે છે કે આ જાતની શિક્ષણ પદ્ધતિથી શાળામાં થયેલા કામમાંથી ધીરે ધીરે શિક્ષકનો પગાર નીકળી રહે એવી સ્થિતિ આવશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હરિપુરા મહાસભાએ પોતાના ઠરાવમાં ઉપરના ચોથા ઠરાવનો સમાવેશ કર્યો નથી.

હવે આપણે ઉપરના ઠરાવો એક પછી એક લઈ તેનો વિચાર કરીશું.

૧. **સાત વર્ષની રાષ્ટ્રવ્યાપી મફત અને ફરજિયાત કેળવણી**: આની સામે કોઈનો વિરોધ નથી. તેમાં તો સવાલ માત્ર કેળવણી આપનારા લાયક શિક્ષકોનો અને પૈસાનો છે. અત્યારે આપણે જે ઢબે કેળવણીનો વિચાર કરીએ છીએ તે ઢબે આપણા જેવા વિશાળ દેશમાં કેળવણી મફત અને ફરજિયાત આપણે કેટલાં વર્ષે કરી શકીએ તેની કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી. વળી આપણે કેવળ ઉજળિયાત લોકની દૃષ્ટિએ જ કેળવણીનો વિચાર કરીએ છીએ. એ લોકોની વસ્તી તો માંડ દશ ટકા જેટલી છે. એ દશ ટકાને જ રુચે અને પોસાય એવી જે કેળવણી આપવાનો આપણે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ તે કેળવણી આખા રાષ્ટ્રને માટે મફત અને ફરજિયાત કરવી શક્ય હોય તો પણ તેમ કરવાથી બાકીના નેવું ટકાનું હિત થાય કે કેમ તે પણ મોટો પ્રશ્ન છે. તેથી જ આ નેવું ટકાના હિતનો અને તેમના હિત મારફત બાકી રહેલા દશ ટકા લોકોના હિતનો પણ, એટલે કે આખા રાષ્ટ્રના હિતનો વિચાર કરીને ગાંધીજીએ ગ્રામઉદ્યોગો દ્વારા ગામડાંના બાળકોની કેળવણી તથા શાળામાં ચાલતા ઉદ્યોગો દ્વારા શાળાનું સ્વાવલંબન એ બે વસ્તુઓ ઉપર ભાર મૂક્યો છે. આખા રાષ્ટ્રમાં કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવી હોય તો આ બે વસ્તુઓનો સ્વીકાર કર્યા વિના ચાલે એમ નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને આગળના વિવેચનમાંથી જણાશે કે શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ બાળકની સંગીન કેળવણી માટે આ બન્ને વસ્તુઓ આવશ્યક છે.

૨. **જન્મભાષા દ્વારા શિક્ષણ:** એક સિદ્ધાંત તરીકે આની સામે પણ કોઈ વિરોધ દર્શાવતું નથી. પણ અંગ્રેજી વિના આપણો વ્યવહાર ચાલી જ ન શકે, અંગ્રેજી વિના આપણને ઊંચી કેળવણી મળી જ ન શકે અને અંગ્રેજી વિના આપણો સર્વાંગીણ અને પૂરતો વિકાસ થઈ જ ન શકે એ માન્યતા એટલી બધી રૂઢ અને દૃઢ થઈ ગઈ છે કે જન્મભાષા દ્વારા શિક્ષણની હિમાયત કરનારા પણ એમ તો માને જ છે કે ભલે બધા વિષયો જન્મભાષા દ્વારા તમે શીખવો પણ એક વિષય તરીકે અંગ્રેજીનો વિષય તો બાળકની કેળવણીમાં બને તેટલો વહેલો જ શરૂ કરવો જોઈએ. આજે ગુજરાતી ચોથી ચોપડી પૂરી કર્યા પછી અંગ્રેજીનો વિષય શરૂ થાય છે તે તમે વર્ષ બે વર્ષ આગળ ઠેલવાની વાત કરો તો ચોમેરથી જબ્બર વિરોધ થાય છે. વિરોધ કરનારની મોટામાં મોટી દલીલ એ છે કે કૉલેજમાં બધા વિષયો અંગ્રેજી મારફત શીખવાય છે અને તે સમજવા જેટલું અંગ્રેજી આવડવા માટે ગુજરાતી ચોથી પછી અંગ્રેજી શરૂ કરો તો જ મેટ્રિક સુધીમાં કાંઈક તૈયારી થઈ રહે. આ દલીલ રજૂ કરનારા જ્યારે જન્મભાષા દ્વારા કેળવણીના સિદ્ધાંતની હિમાયત કરે છે ત્યારે તેઓ ખરેખર એ સિદ્ધાંતને માને છે કે કેવળ મોઢાની હિમાયત કરે છે એ સમજાતું નથી. જો તેઓ આ સિદ્ધાંતના સાચા હિમાયતી હોય તો તો કૉલેજોમાં જન્મભાષા દ્વારા કેળવણી આપવાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચળવળ તેમણે ઉપાડવી જોઈએ, નહિ કે અંગ્રેજી વહેલું શરૂ કરવાની. બીજી કરુણ હકીકત એ છે કે કૉલેજમાં ભણાવતા આપણા પ્રોફેસરોમાં જન્મભાષા દ્વારા પોતાના વિષયો શીખવી શકવાની શ્રદ્ધા જ નથી. તેઓ આ બાબત ઊંડો વિચાર કર્યા વિના અંગ્રેજીમાં હાંક્યે રાખે છે. આપણી યુનિવર્સિટીઓ ધારે તો બધી કૉલેજોમાં જન્મભાષા દ્વારા કેળવણી આપવાનો ઠરાવ કરી શકે, અને આપણો એવો સંકલ્પ હોય તો અમુક બાંધી મુદતમાં આપણે તેની તૈયારી પણ કરી શકીએ. પરંતુ આપણી યુનિવર્સિટીઓના મહાન કેળવણીકારો આ સૂચના પ્રત્યે કાંઈક તિરસ્કારની નજરે જોતા હોય એમ દેખાય છે, અને આપણી હાઈસ્કૂલો તેમના નચાવ્યા નાચ નાચી રહી છે. તેથી જ ‘પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ’ દાખલ કરવા મુંબઈ સરકારે નીમેલી કમિટીએ પોતાના રિપોર્ટમાં અંગ્રેજીના શિક્ષણ બાબત નીચેની મોળી અને લૂલી ભલામણ કરી છે:

“અંગ્રેજીના શિક્ષણને લગતા જુદા જુદા મુદ્દા ઉપર પુષ્કળ ચર્ચા કર્યા પછી અમારો એવો અભિપ્રાય થયો છે કે, માધ્યમિક શિક્ષણક્રમના પહેલા વર્ષ પહેલાં એટલે કે આઠમા ધોરણ (હાલની હાઈસ્કૂલનું ચોથું ધોરણ) પહેલાં સાધારણ રીતે અંગ્રેજી દાખલ કરવું નહિ. પણ જો, કોઈ વિભાગમાં પ્રાથમિક શિક્ષણક્રમનાં ઊંચાં ધોરણોમાં (એટલે કે પ્રાથમિક શાળાની પાંચમી, છઠ્ઠી, સાતમીમાં) અંગ્રેજીના શિક્ષણની માગણી હોય અને જો લાયકાતવાળા શિક્ષક કે શિક્ષકોની નિમણૂક કરીને અંગ્રેજી શિક્ષણની સારી રીતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંતોષકારક વ્યવસ્થા થઈ શકતી હોય તો ત્યારથી (એટલે કે ગુજરાતી ચોથી પછી) એક ઐચ્છિક વિષય તરીકે અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણની પરવાનગી આપવી, જો કે તેને લગતા ખર્ચનો બોજો સરકાર ઉપર ન પડવો જોઈએ. અમે એવા અભિપ્રાયના પણ છીએ કે અંગ્રેજી શિક્ષણનો ઉદ્દેશ ખાસ કરી વ્યવહારુ અંગ્રેજી શીખવવાનો હોવો જોઈએ. (રિપોર્ટ ઑન વોકેશનલ ટ્રેનિંગ ઇન પ્રાઈમરી ઍન્ડ સેકન્ડરી સ્કૂલ્સ પા. ૨૩).

આવી લૂલી અને મોળી ભલામણ ઉપર પણ વિરોધ દર્શાવનારી નોંધ લખાઈ છે કે આપણી શાળાઓમાં અંગ્રેજીના મહત્ત્વ ઉપર વધારે પડતો ભાર મુકાય છે અને તેને પરિણામે વિદ્યાર્થીઓની સર્વસામાન્ય કેળવણીને નુકસાન પહોંચે છે એ વિચાર સાથે હું સંમત નથી. (જુઓ એ જ રિપોર્ટ, પા. ૬૨)

પરંતુ પ્રાથમિક ચોથા ધોરણ પછી અંગ્રેજીનો વિકલ્પ રાખવામાં આવે તો એ વસ્તુ ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણની બહુ આડે આવવાની છે, એટલે સુધી કે એ પ્રયોગને વિઘાતક પણ નીવડે. કારણ અંગ્રેજી વિષય દાખલ થતાં જ શાળાના કુલ સમયના ત્રીજા ભાગ જેટલો વખત તો એ જ લઈ લે છે. વળી અંગ્રેજીનો મોહ છોડયા વિના જન્મભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપણે સિદ્ધ કરી શકવાના નથી. તેથી જ આ સાત વર્ષની પાયાની કેળવણીમાં ગાંધીજી અંગ્રેજી વિષયને બાકાત રાખવાનો આગ્રહ કરે છે.

૩. **ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ**: આ સિદ્ધાંત વિષે પણ મતભેદ નથી. અત્યારના બેઠાડુ અને કારકુની શિક્ષણથી સૌ કંટાળ્યા છે. શાળામાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ દાખલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવાની વાતો ઘણાં વરસોથી ચાલે છે. પણ એ વાતોમાં અને આ યોજનામાં ફેર એ છે કે આમાં પોતાને અથવા તો સમાજને ઉપયોગી થઈ પડે તેવા ઉદ્યોગ ઉપર ભાર મૂક્યો છે. કેળવણીની દૃષ્ટિએ જેની કશી કિંમત ન હોય અને જેમાં સમય, શક્તિ તથા દ્રવ્યનો કેવળ બગાડ હોય એવી નકામી શણગારની કે શોખની વસ્તુઓ બનાવીને શાળાના પ્રદર્શનમાં મૂકી રાખવાનો અહીં ખ્યાલ નથી. પણ નાની કે મોટી જે કોઈ વસ્તુ બાળક બનાવે તે કાં તો તેના પોતાના, શાળાના અથવા બીજા કોઈના ઉપયોગમાં આવે એવી હોવી જોઈએ.

અહીં ઉદ્યોગનો અર્થ કાંઈક વ્યાપક કરવાની જરૂર છે. વિદ્યાર્થી પોતાને હાથે ધોઈને પોતાનાં કપડાં સાફ રાખે, ઘરમાં તથા શાળામાં કે ગામમાં ઝાડૂ વગેરે કાઢી તેની સફાઈ રાખે, ઘરના કે શાળાના આંગણામાં નાનો બગીચો બનાવી તેને આકર્ષક અને આનંદદાયક બનાવે, શાળાના મકાનમાં સમારકામ કરે, તેને લીપીગુંપી તથા ધોળીને સુઘડ રાખે, એવું બધું કામ પણ ઉદ્યોગમાં જ ગણવું જોઈએ. એટલે ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણને બદલે જાત મહેનત દ્વારા શિક્ષણ એ શબ્દપ્રયોગ વધારે યોગ્ય થાય એમ મને લાગે છે. પછી એ જાતમહેનત જેનો રૂપિયા આના પાઈમાં હિસાબ ગણી શકાય એવા ઉદ્યોગના રૂપની હોય, તેમ સફાઈ, ધોલાઈ, સારવાર, એવા અર્થોત્પાદક ન ગણાતા છતાં પોતાની તેમ જ સમાજની સુખસગવડ અને આનંદમાં વધારો કરે એવા ઉદ્યોગના રૂપની હોય. આ

૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકારની જાતમહેનતથી કરકસર તો સધાય જ છે અને એ રીતે તેની આર્થિક કિંમત હોઈ તે ઉત્પાદક પણ છે જ.

આ બાબાતમાં એક વસ્તુ નોંધવા જેવી છે કે ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણનો અર્થ ધંધાદારી શિક્ષણ (Vocational Education) એવો નથી. સાત વરસની ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી પૂરી થઈ કે તરત જેમાંથી પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરી શકે એવા કોઈ ધંધાનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને મળી રહેશે એમ માનવાનું નથી. અહીં તો ઉદ્દેશ એટલો જ છે કે ઉદ્યોગમાં સંગીન કેળવણી આપવાનો જે ખાસ ગુણ રહેલો છે તેનો લાભ બાળકને આપવો. આ પદ્ધતિમાં પુસ્તક મારફત શીખવવાને બદલે નિરીક્ષણ, પ્રયોગ, અને જાતમહેનત દ્વારા બાળકને ભણાવવાનું છે. આવી રીતે કેળવણીના પાયામાં જ વ્યવસ્થિત જાતમહેનત અથવા ઉદ્યોગની તાલીમ બાળકને મળી હશે તેનું એ પરિણામ જરૂર આવશે કે બાળકને જે ધંધો કરવો હશે તે ધંધાની આવડત તે વધારે સહેલાઈથી અને પ્રમાણમાં થોડા વખતમાં મેળવી લઈ શકશે.

વળી ઉદ્યોગોમાં ગ્રામ ઉદ્યોગોને જ પસંદ કરવાના છે એ વસ્તુ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. અત્યારના બજારભાવે ગણતરી કરવા બેસીએ તો ગ્રામ ઉદ્યોગોમાં ઝાઝું મળતર નથી. પણ તેથી એ ઉદ્યોગોનું મહત્ત્વ ઓછું નથી થતું. ભલે તેમાં ચાલુ બજાર ભાવે મળતર ન હોય પણ ખેડૂત, વણકર, સુથાર, લુહાર, કુંભાર, ચમાર, મોચી, રબારી, વગેરેને પોતાના ધંધા કરતાં બહુ કંગાળ દશા ભોગવવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડતી હોવા છતાં એ ધંધા જો બંધ પડી જાય તો માનવ-સમાજ ટકી ન શકે એ વસ્તુ નિર્વિવાદ છે. એ ધંધા કરનારા સારી દશા ભોગવતા થાય એમ થવું જોઈએ એ એક નિરાળો પ્રશ્ન હોઈ અહીં આપણે તેની ચર્ચામાં નહિ ઊતરીએ. અહીં તો આવા જીવનાધાર ઉદ્યોગો અથવા પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા આ કેળવણી આપણે ચલાવવી છે એ સ્પષ્ટ સમજી લેવાની જરૂર છે. રુસોએ કહ્યું છે તેમ એવા ઉદ્યોગો કરાવવા જોઈએ જેમાંથી ધનના ઢગલા ન મળે, પણ જે આપણને ધનના ઢગલા વિના ચલાવી લેતાં શીખવે :- A trade which does not lead to fortune, but which will make you independent of fortune.

કેળવણીના મધ્યબિન્દુમાં ઉદ્યોગ રાખવામાં આવે અને તેની સાથે અનુસંધાન રહે એવી રીતે બાળકને શિક્ષણ આપવામાં આવે એમ કરતાં, જુદા જુદા વિષયોનું શિક્ષણ કેમ આપી શકાય એ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ઊઠે છે. ગણિત, ભૂગોળ, ઇતિહાસ એ બધું ઉદ્યોગ દ્વારા શી રીતે શીખવાય એ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે. આપણે ખાદી ઉદ્યોગનો દાખલો લઈએ તો પૂણીઓ ગણવી, કાંતેલા તાર ગણવા, સૂતરનો આંક તથા કસ કાઢવો, અમુક રૂમાંથી અમુક પૂણીઓ થઈ, તેમાંથી અમુક સૂતર થયું, તેની અમુક ખાદી થઈ એના હિસાબો, ખાદી વેચાણના હિસાબો, ખાદી ભંડારની વ્યવસ્થા, તેને લગતું નામું એ બધા ખાદી ગણિતમાં અંકગણિતની ઘણીખરી રીતો આવી જાય. તે જ પ્રમાણે રૂ ક્યાં ક્યાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઊગે છે, કાપડ ક્યાં ક્યાં વણાય છે, દેશમાં કાંતવાનાં મથકો ક્યાં ક્યાં છે, કયા વર્ગના લોકો કાંતે છે, આપણા દેશના કાપડ ઉદ્યોગની પહેલાંની સ્થિતિ, એ ઉદ્યોગ કેવી રીતે પડી ભાંગ્યો, પરદેશી કાપડની હરીફાઈની અસર આપણા કાપડ ઉદ્યોગ ઉપર તેમ જ બીજા ગ્રામઉદ્યોગો ઉપર કેવી થઈ અને તેને લીધે આપણી આખી અર્થવ્યવસ્થા કેવી બદલાઈ ગઈ વગેરેની વાત કરતાં ભૂગોલ, ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં ઠીક ઠીક પ્રવેશ કરી શકાય. આમ રસાયણશાસ્ત્ર અને ભૌતિકશાસ્ત્રનો પણ કાંઈ કાંઈ સંબંધ ખાદી ઉદ્યોગ સાથે આવે. ચરખો, રેંટિયો, પીંજણ તથા સાળની રચનાનો વિચાર કરતાં યંત્રશાસ્ત્રના વિષયમાં પણ ઊતરી શકાય. આ બધું શીખવવા વર્ગમાં મોટાં વ્યાખ્યાનો આપવાની જરૂર નથી પણ બાળક સમજપૂર્વક ઉદ્યોગ કરતું હશે એટલે તેના મનમાં આમાંની ઘણી વસ્તુઓ તો આપોઆપ ઠસી જશે. બાળકોને પોતાનાં શરીર તથા કપડાં જાતે સાફ રાખવાનું શીખવવામાં આવે, પોતાના વર્ગની, શાળાની અને ગામની સફાઈમાં તેઓ ભાગ લેતા હોય એટલે તે દ્વારા સ્વચ્છતાના નિયમોનું તેમને બરાબર જ્ઞાન આપી શકાય એટલું જ નહિ પણ તેમની પોતાની સ્વચ્છતાની ટેવો દૃઢ પણ કરી શકાય. છતાં ઉદ્યોગ દ્વારા બધા જ વિષયો શીખવી શકાય એમ કહેવું એ વધારે પડતું છે, અને બધા જ વિષયો ઉદ્યોગ દ્વારા શીખવવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં બહુ કૃત્રિમતા આવી જવાનો પણ ભય છે. એટલે અહીં પણ ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણનો અર્થ બહુ વ્યાપક કરવાનો છે. એક રીતે તો માણસ વિચારપૂર્વક ઉદ્યોગ કરે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ જ મોટું શિક્ષણ છે. ઉદ્યોગની સાથે બાળકની આસપાસની કુદરતના નિરીક્ષણની પણ મદદ શિક્ષણમાં લેવાની છે. જેનું નિરીક્ષણ અને પ્રયોગ થઈ શકે એવી વસ્તુઓ પણ ચોપડીમાં લખેલી જ વંચાવીને તથા માની લેવાનું કે ધારી લેવાનું કહીને બાળકને શીખવી એમ માનવામાં આવે છે તેને બદલે શકય હોય તેટલી વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ અને પ્રયોગ કરાવવાનો આ યોજનામાં આગ્રહ છે. વળી નકામી બીનાઓ બાળકનાં મગજમાં ભરવાને બદલે બાળકના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતી વસ્તુઓ વિષે બાળક વધારે જાણે એમ કરવાનું છે. ટૂંકમાં બાળકના જીવન સાથે જેનું અનુસંધાન હોય તેવું પ્રયોગાત્મક અને ઉદ્યોગમય શિક્ષણ એ ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણનો અથ છે.

૪. **ઉદ્યોગ દ્વારા સ્વાવલંબન:** આ મુદ્દા ઉપર વધારેમાં વધારે પ્રહારો થયા છે. બાળકની પ્રવૃત્તિમાં અર્થોત્પાદનનું તત્ત્વ દાખલ કરતાં જ સંસ્કારિતા અને કેળવણીનો ઉદ્દેશ માર્યો જવાનો; અને બાળકોની પ્રવૃત્તિમાંથી થતા અર્થોત્પાદનનો સંબંધ શિક્ષકના પગાર સાથે જો તમે જોડયો તો શિક્ષક બાળક ઉપર જુલમ કરીને તેની પાસે વધારે કામ કરાવવાનો. જે વાંધા રજૂ કરવામાં આવે છે તેમાં મુખ્ય આ . એ છે. આ વિષે ગાંધીજીની દૃષ્ટિ સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ. ઉદ્યોગ દ્વારા સ્વાવલંબનની વાત એમણે કાઢી ત્યારે એમના મન આગળ સવાલ કેળવણીના ખર્ચને કેમ પહોંચી વળવું અને સરકારને માથે વધુ ખર્ચનો બોજો ન નાખતાં કેળવણીને વધુ વ્યાપક કેમ કરવી એ હતો. પણ ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણમાં કેળવણીની દૃષ્ટિએ જે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાભો રહેલા છે તે જોતાં તત્ત્વતઃ મુદ્દો ખર્ચનો નથી રહેતો પણ શાળામાં જે ઉદ્યોગ ચાલે તે સારી રીતે કેમ ચાલે એ જ રહે છે. કોઈ પણ ઉદ્યોગ સારી રીતે તો જ ચાલ્યો ગણાય જો તેમાં બગાડ ન થાય અને પરિણામે ઉપયોગી વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય. અને આવી ઉપયોગી રીતે ઉદ્યોગ ચાલે તેની જ કેળવણીની દૃષ્ટિએ કિંમત છે, અને તેમાંથી જ બાળકને સારી કેળવણી મળી શકે. બાકી જે તે વસ્તુ લઈને બાળકો અમસ્તાં તોફાન કરે અથવા બગાડ કરે એ તો કુકેળવણી થાય. શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ રેઢિયાળ કેળવણી કહેવાય. તેથી શાળામાં જે ઉદ્યોગ ચલાવવો હોય તો એ ઉદ્યોગમાંથી ઉપયોગી કામ કે વસ્તુ નીપજવી જ જોઈએ. એમાંથી શાળાનું સ્વાવલંબન થઈ શકશે એટલે કે શિક્ષકનો પગાર નીકળી શકશે કે કેમ તે વિગતનો પ્રશ્ન છે. એ તો પ્રયોગ કરતાં જે જણાય તે ખરું. એક વસ્તુ નક્કી હોવી જોઈએ કે આ પ્રયોગથી કેળવણીના ખર્ચમાં વધારો તો ન જ થવો જોઈએ. કાંઈક કરકસર થવી જોઈએ. બીજું, કેળવણીનું ખર્ચ એટલે મુખ્યત્વે કરીને શિક્ષકનો પગાર, એમ ગણીને શાળાના ઉદ્યોગમાંથી શિક્ષકના પગાર જેટલી કમાણી થશે એમ ભલે બોલાયું, પરંતુ બાળકના ઉદ્યોગમાંથી થતા ઉત્પાદનને શિક્ષકના પગાર સાથે જોડવાની કશી જ જરૂર નથી. શિક્ષણ દ્વારા સ્વાવલંબનનો અર્થ એટલો જ કરીએ કે બાળકના ઉદ્યોગમાંથી જેની બજાર કિંમત હોય અથવા તો જે ઉપયોગી હોય એવી વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય. અને એવી સારી રીતે બાળક ઉદ્યોગ કરે તો શાળાના ખર્ચ જેટલું નીકળ્યા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિના ન રહે. તેમ કર્યા સિવાય બાળકમાં ચોકસાઈ, કાળજી, ખંત, વ્યવસ્થા વગેરે ગુણો નહિ જ કેળવી શકાય. સ્વાવલંબન એ આ યોજનાનો હેતુ નથી પણ આવશ્યક અને સ્વાભાવિક પરિણામ જરૂર છે.

પોતાની શાળામાં વધારે અર્થોત્પાદન થાય છે એ બતાવી પોતાની વિશેષ લાયકાત સાબિત કરવા શિક્ષક બાળક ઉપર જુલમ કરશે એવી ભીતિ રાખવાનું પણ કારણ નથી. આજે શાળાનો દરજ્જો અને શિક્ષકની લાયકાત મોટે ભાગે પરીક્ષાનાં પરિણામો ઉપરથી મપાય છે. પરીક્ષાની ચાલુ પદ્ધતિનો વિરોધ ઘણા કેળવણીકારો કરે છે ખરા, પણ કેળવણી વાળાના મંડળમાં તેમ જ સમાજમાં અમુક શાળામાં પરીક્ષાનું પરિણામ અમુક ટકા આવ્યું તે જ કસોટીથી શાળાના સારાનરસાપણાનું માપ કાઢવામાં આવે છે. સાધારણ સમાજમાં તો બાળક પાસે વધારે લેસન કરાવે અને વધારે વંચાવે એ શિક્ષક સારો ગણાય છે. બહુ લેસન કરાવવાથી બાળક ઉપર જુલમ થાય છે એ વસ્તુ બહુ થોડાં માબાપ સમજે છે. ઊલટાં મોટા ભાગનાં માબાપ તો શિક્ષકને જઈને એમ પણ કહે છે કે મારા છોકરા પાસે બરાબર લેસન કરાવજો અને ન આવડે તો મારજો. એટલે અત્યારે લેસનને અને પરીક્ષાને કારણે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર જે જુલમ થાય છે તે સામે વિદ્યાર્થીઓનો બેલી કોઈ જ નથી. આ નવી યોજનામાં વિદ્યાર્થી પાસે શિક્ષક વધારે કામ કરાવશે તો તદ્દન અભણ હશે એવાં માબાપ પણ શિક્ષકને જઈને કહેશે કે 'માસ્તર, કેમ મારા છોકરા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાસે આટલું બધું કામ કરાવો છો?' એટલે આ બાબતમાં તો બાળકોને લોકમતનું ભારે રક્ષણ મળવાનું છે. હકીકત તો એ છે કે બાળકોને વાંચવા લખવા કરતાં કામ કરવું વધારે ગમે છે. તેમ બીજી તરફથી શિક્ષકોને વિષે કલ્પવામાં આવે છે એવા નાલાયક તેઓ કાયમ રહેશે એમ માનવાનું કશું જ કારણ નથી.

આ આખી યોજનાની પરીક્ષા કરવામાં આપણે મોટી ભૂલ તો એ કરીએ છીએ કે આજે છે તેવો સમાજ કાયમ રહેવાનો છે—તેના વિચારોમાં, ધોરણોમાં, માન્યતાઓમાં, પ્રતિષ્ઠા–અપ્રતિષ્ઠાની વિચારસરણીમાં, ટૂંકમાં બધી Values માં કશો ફેરફાર થવાનો નથી એમ માની લઈને, છે તેવી ને તેવી જ સ્થિતિમાં આ નવી યોજના શી રીતે બંધ બેસતી આવશે તેનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ. આપણે આ યોજનાને બરાબર સમજીએ તો લાગ્યા વિના રહે એમ નથી કે આપણા આખા જીવનમાં એ ધરમૂળના ફેરફાર માગી લે છે. બીજાની ખાંધ ઉપર ચડી બેસવાની કળા સાંગોપાંગ શીખવી એ આજે કેળવણીનું મુખ્ય કામ થઈ પડ્યું છે. જ્યારે આ કેળવણી તો શી રીતે બીજાની ખાંધ ઉપરથી ઊતરવું એ શીખવનારી છે. જે નેવું ટકાને નજરમાં રાખીને આ કેવવણીની યોજના સ્ફુરી છે તે નેવું ટકાને આ કેળવણી પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહેતાં શીખવશે એટલું જ નહિ પણ બીજાઓને પોતાની ખાંધ ઉપર ચડી બેસવા ન દેવાનું પણ શીખવશે. જો બાકીના દસ ટકા પણ આ કેળવણીનો સત્કાર કરશે તો તેમનું પણ તેમાં શ્રેય જ છે. બીજાની ખાંધેથી ઊતરી પોતાને પગે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચાલતાં તેમને આવડશે. આખા સમાજમાં આવી જબ્બર ક્રાન્તિ આણવાની શક્તિ ધરાવનારી આ કેળવણી તે શું બાળકો ઉપર જુલમ કરી તેમની પાસે વૈતરું કરાવનારા શિક્ષકોથી આપી શકાવાની છે? અને જ્યારે આખા સમાજમાં આ કેળવણી એટલે કે આ ક્રાન્તિ વ્યાપશે ત્યારે શું એકલા શિક્ષકો જ હરામી નીવડશે કે તેઓ પોતાના પેટ માટે બાળકોને ચૂસશે? આ નવી કેળવણીનો પ્રયોગ કરવા તો શિક્ષકોએ પણ તેજસ્વી અને પ્રાણવાન થવું પડશે. અને તેઓ નહિ થાય એમ માનવામાં એમના પ્રત્યે અન્યાય થાય છે.

આપણા આખા શિક્ષિત વર્ગની આજે કસોટી થઈ રહી છે. ચાલુ કેળવણી ખરાબ છે એ આપણે સૌ એક અવાજે પુકારીએ છીએ. તેમાં ધરમૂળના ફેરફારની પણ આપણે ઝંખના કરીએ છીએ. આપણા રાષ્ટ્રની સાચી નાડ પારખનાર વૈદે નવી કેળવણીની આ યોજના આપણી આગળ મૂકી છે. વિશેષ કાંઈ નહિ તો આ યોજના નિષ્ઠાપૂર્વકના પ્રયોગ માટે તો હકદાર છે જ. એ પ્રયોગ કરવાની આપણામાં કેટલી તાકાત અને લાયકાત છે તે આપણે પુરવાર કરવાનું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વર્ધા શાળા અને ગામ

(શ્રી. બબલભાઈ મહેતા)

આજે વર્ધા યોજના વિષે અનેક કલ્પનાઓ થાય છે. ગાંધીજીએ કહ્યું કે ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ. એટલે કેટલાક એવું માને છે કે ઉદ્યોગ ચાલતો હોય એ જ વખતે સાથે સાથે અક્ષરજ્ઞાનના પાઠો પણ અપાતા હોય. અમુક વખત ઉદ્યોગ અને અમુક વખત અક્ષરજ્ઞાન એવું કોઈ સમજ્યા લાગે છે. કોઈ ઉત્પાદક ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ આપવું એને ક્ષુદ્ર મજૂરો બનાવવાની શાળા સમજે છે તો કોઈ સ્વાવલંબન શબ્દથી ભડકીને આવી શાળાને વિદ્યાર્થીઓના સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસ્ફૂર્તિ ઉપર કાપ મૂકનારું એક કતલખાનું સમજે છે. પ્રાથમિક સાત ધોરણમાં ઉદ્યોગ દાખલ કરીને મેટ્રીક સુધીનું જ્ઞાન આપવાની વાતને કેટલાક તો મગજનો એક તુક્કો જ સમજે છે. ત્યારે કેટલાક 'ઉદ્યોગ દ્વારા' એ શબ્દોને જ પકડી એ શકય નથી એમ પુરવાર કરવા મથે છે.

ભણતરનો જીવતર સાથે મેળ મેળવવો એનું નામ વર્ધા યોજના એમ હું સમજ્યો છું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચાલુ કેળવણી જાતમહેનત તરફ ઘૃણા ઉત્પન્ન કરનારી છે, ભોગની લાલસા વધારનારી છે. લોકજીવનથી વિખૂટા પાડનારી છે. આવા આવા ગમે તેટલા દોષો આપણે બતાવીએ પણ એ બધા દોષોનું મૂળ એક જ છે કે કેળવણી જીવનથી વિખૂટી પડી છે.

કેળવણીનો જીવન સાથે સંબંધ સાંધવો હોય તો આપણે એમાંથી શું શું કાઢી નાખવું જોઈએ અને એમાં શું શું ઉમેરવું જોઈએ એ જાણવું બહુ મહત્ત્વનું છે. પણ એ બધી વિગતોમાં અહીં હું નથી ઊતરવાનો.

હું તો આવી શાળા અને ગામ વચ્ચે કેવો સંબંધ હોવો જોઈએ એ અતિ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ચર્ચવાનો છું.

આજ સુધીની કેળવણી એ ચાર દીવાલો વચ્ચેની કેળવણી થઈ ગઈ છે. એનો ગામ સાથેનો, ગામના લોકો સાથેનો કશો સંબંધ નથી રહ્યો. ગામ લોકો પોતાના બાળકને નિશાળે ભણવા મોકલે છે પણ એ ઘરમાંથી તોફાની બલા કાઢવા માટે. બાળક ભણે છે કે ભૂલે છે, સુધરે છે કે બગડે છે એની સાથે એને બહુ લેવાદેવા નથી. ટૂંકમાં બાળકના ભણતરમાં જ એને રસ નથી.

બાળકના ભણતરમાં માબાપને રસ લેતાં કરવાં હોય તો પહેલાં તો એમને એમના પોતાના જીવનમાં રસ લેતાં કરવાં પડશે. આવી હાલતમાં આપણે બાળકને ગમે તેટલું સારું ભણતર ભણાવીએ, કેળવણીમાં ગમે તેટલા ફેરફાર કરીએ પણ એ બધાં ભણતર અને બધા ફેરફારો ઉપર પાણી ફરી વળવાનું છે. કારણ આપણા પાંચ છ કલાકના ભણતર પછી માબાપ સાથેનું એનું અઢાર કલાકનું ભણતર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડયું જ છે. એ ભણતર જ્યાં સુધી નહિ સુધરે ત્યાં સુધી આપણી કેળવણીમાં ધૂળ ઉપર લીંપણ કરવાનું થશે.

આ બધો વિચાર કરતાં મને તો એવું લાગ્યું છે કે વર્ધા યોજના પ્રમાણેની શાળા એટલે આખા ગામની શાળા; નહિ કે નિશાળે ભણવા આવતા થોડા વિદ્યાર્થીઓની શાળા.

આ મોટા વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવા માટે આપણે આખા ગામનું વાતાવરણ બદલી નાખવું પડશે. જે નવા વિચારોથી આપણે એમને રંગવા ઇચ્છીએ છીએ, એ વિચારોને એની ચારે બાજુ રમતા ભમતા કરી મૂકવા પડશે. આ માબાપોને એક વર્ગમાં ભણવા ઓછા જ બેસાડી શકાય? એમને ભણાવવાની એક જ યુક્તિ છે. એમનો પ્રેમ જીતવો. સેવા કરીને પ્રેમ જીતવો. એમના રોજના જીવનમાં મદદરૂપ થઈને પ્રેમ જીતવો. પછી એ તમારી બધી વાતો સ્વીકારી લેશે. હા, આપણે આપણી એ વાતો રજૂ કરવામાં કુશળતા વાપરવી પડશે. પણ આપણામાં સાચી સેવાભાવના હશે તો એ કુશળતા આવી જ જવાની છે.

આજે આપણે બાળકને દાતણ કરીને શાળામાં આવવાનું કહીએ છીએ. પણ આપણે એ કદી વિચાર્યું કે એના ઘરે દાતણની સગવડ છે? આપણે કદી એવું વિચાર્યું કે એને ત્યાં નાહવાની સગવડ છે? એને ત્યાં દફતર રાખવાની જગ્યા છે? એને પૂરતું ખાવા મળે છે? એને નિયમિત શૌચ જવાની આદત છે? આ બધું આપણે જોવું પડશે. તો જ આપણે બાળક અને એની મા બંનેના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંસ્કારો પારની આપણી ધારણા પ્રમાણેની કેળવણી આપી શકીશું.

એટલું જ નહિ પણ આપણે એય જોવું પડશે કે બાળકના માબાપ દાતણ કરે છે? બાળકના માબાપ યોગ્ય જગ્યાએ શૌચ જાય છે? બાળકના માબાપ તો જૂઠું નથી બોલતાને? આવા અવગુણો જો આપણે માબાપમાંથી નહિ કાઢીએ તો બાળક તો અનુકરણ કરનારો જીવ છે એટલે આપણી ટોપલાબંધ વાતો પછીયે એ એનાં માબાપ કરતાં હશે એમ જ કરવા લાગવાનું.

પણ માબાપમાં આ બધું લાવવા માટે શું કરવું? એ એક મોટો સવાલ છે. જેમ લુહાર હથોડા વતી લોઢાને ટીપ્યાં કરે છે એમ આપણે આપણા વિચારો ફરી ફરીને, નવે નવે સ્વરૂપે એમની પાસે રજૂ કરવા પડશે.

આપણી સેવા અને સદ્‌ભાવનાની એક વખત એમને ખાતરી થઈ જવી જોઈએ. પછી ભલે એ તુરતમાં આપણું કહ્યું કરી નહિ શકે પણ એના તરફ સહાનુભૂતિ તો બતાવશે જ. એનો વિચાર તો કરવા લાગવાનાં જ. પછી તો આપણે એમને કહીએ કે ન કહીએ આપણું રોજનું જીવન જ એમની સાથે વાતો કરવા લાગશે. આપણે કહીએ કે ન કહીએ એ એનું આંગણું ચોખ્ખું રાખશે, આપણે કહીએ કે ન કહીએ એ રેંટિયો કાંતવા લાગશે, આપણે કહીએ કે ન કહીએ એ એના જીવનના સવાલોનો ઉકેલ આપણી પાસે માગવા આવશે. માણસ ગામડાના લોકોના જીવન સાથે ઓતપ્રોત થઈ જાય તો શું શું કરવું એ એને તરત સૂઝી જાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું મારો પોતાનો જ દાખલો આપું. મેં શરૂઆત બે ચીજથી કરી. નિયમિત બે કલાક ગ્રામસફાઈ અને સાંજની સામુદાયિક પ્રાર્થના. આજેય હું ગ્રામસફાઈ કરું છું પણ અઠવાડિયે અઠવાડિયે એક વખત શાળાના વિદ્યાર્થી, શિક્ષકો તથા ગામના ઉત્સાહી ભાઈબહેનો પણ ગ્રામસફાઈ કરે છે. એટલું જ નહિ પણ ગઈ પહેલી તારીખથી તો ગામે ઘર દીઠ અનાજ ઉઘરાવીને અઠવાડિયામાં બે વખત ભંગી પાસે ગામ વળાવવાની પણ વ્યવસ્થા કરી છે.

આજે સાંજની પ્રાર્થના કેટલાક ભાઈબહેનોને એક વ્યસનરૂપ થઈ પડી છે. કોઈ ભજન સાંભળવા આવે છે, કોઈ વાર્તા સાંભળવા આવે છે તો કોઈ છાપાના સમાચાર જાણવા આવે છે.

લોકોને માટે આવો જ એક બીજો રસનો વિષય અમારા ગામનાં દીવાલ પત્રો છે. એ દીવાલ પત્રો ઉપર અમે રોજને રોજ નવાં નવાં સૂત્રો, નવા નવા આંકડા, નવી નવી ભૂલો અને નવી નવી રોજના જીવનને લગતી હકીકતો રજૂ કરીએ છીએ. આ દીવાલ પત્રો વાંચવા માટે નાના બાળકોથી માંડીને વૃદ્ધો સુધીનાં બધાં ભાઈબહેનો રોજ સવારે ઢગલો થાય છે.

દાક્તરી તપાસ કરાવતાં શાળાના વિદ્યાર્થીઓની તંદુરસ્તી બેહાલ જણાઈ. એટલે અમારા દીવાલ પત્રોએ એનો પ્રચાર શરૂ કર્યો. દવા, દૂધ અને વ્યાયામે એક મહિનામાં તો અમારા ગામના બાળકોની સિકલ ફેરવી નાખી. આવી જ રીતે ગામની ચાની દુકાનો બંધ થઈ, વર્ષોના હુક્કા બીડીના વ્યસનીઓએ એમનાં વ્યસનો છોડયાં અને આવી જ રીતે આજે ગામમાં ૫૫ થી ૬૦ રેંટિયા ફરવા લાગ્યા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગામમાં કૂવા ઉપર ધોવાની અગવડ છે તો ચોકડી બાંધો, ગામમાં પેશાબ કરવાની અગવડ છે તો મુતરડી બાંધો, ગામના રસ્તાઓના ચીલા ઊંડા થઈ ગયા છે તો એ પૂરવા લાગો. ગામમાં વેરઝેરને કારણે ઘાસની ગંજીઓ બળે છે તો એ વેરઝેરનો ઉકેલ આણો. આ બધા અમારા અનુભવના પ્રસંગો છે. આવા તો બીજા અનેક પ્રસંગો ઊભા છે અને ઊભા થાય એ બધાને ગામની શાળાએ પહોંચવાના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

આપણે માબાપમાં સ્વચ્છતાની ભાવના જગાડીશું તો આપણા વિદ્યાર્થીમાં એ વહેલી પાંગરવાની, આપણે માબાપમાં ધાર્મિક ભાવના જગવીશું તો આપણા વિદ્યાર્થીમાં એ સ્વાભાવિક થઈ જશે. આપણે માબાપને રેંટિયાનો સંદેશો પહોંચાડીશું તો આપણી શાળા અને ગામ બંને રેંટિયાથી ગુંજતાં થઈ જશે.

ટૂંકમાં વર્ધા યોજનાને હું અહિંસક ક્રાંતિ કહું છું. એ ક્રાન્તિ જો આપણે ગામમાં ફેલાવવા માગતા હોઈએ તો આપણું આખું જીવન એ ક્રાન્તિથી ભરી મૂકવું પડશે. પછી એનો ફેલાવો કરવાની નવી નવી રીતો પણ આપણને આપોઆપ જડી આવવાની છે. વર્ધા યોજના પ્રમાણે શાળા ચાલતી હોય એવા ગામમાં બધું સ્વચ્છ સ્વચ્છ જોઈએ. જાજરૂ મુતરડીની સગવડ જોઈએ, રેંટિયાનો ગુંજારવ જોઈએ, સ્વદેશી અને ગ્રામ ઉદ્યોગનો ફેલાવો જોઈએ, લોકો તંદુરસ્ત અને ખુશખુશાલ જોઈએ.

ટૂંકમાં લોકજીવન સાથે સંબંધ સાધે એ જ મારી સમજણની વર્ધા કેળવણી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શિક્ષક તાલીમ વર્ગ*

પ્રમુખશ્રી, બહેનો અને ભાઈઓ,

વર્ધા શિક્ષણ યોજના આજકાલ કરતાં વર્ષેકથી આપણી આગળ પડેલી છે; અને એની ચર્ચા અનેક નહિ ધારેલી કે નહિ માનેલી દિશાઓમાંથી અને દષ્ટિઓથી કરાઈ છે અને હજી તે ચાલુ છે. એ ચર્ચા-યુગમાંથી આપણા ઇલાકામાં કાર્ય તરફ પગલું ભરાવાનો આ પ્રારંભ છે એમ ગણાય. તે શુભ પ્રસંગે, અમારા આમંત્રણને માન આપી, આપ સૌ પધાર્યા છો એ આ નવા પ્રયોગમાં આપના રસ અને સહાનુભૂતિનું દ્યોતક છે એમ હું માનું છું. તેને માટે હું આપ સૌનો વિદ્યાપીઠ તરફથી આભાર માનું છું.

આ શિક્ષણ યોજનાનો આખો ઉપક્રમ પૂજ્ય શ્રી ગાંધીજીનો કહેવાય. તેઓશ્રીના આર્ષ માનસમાંથી આ નવી ભેટ આપણા આ રચનાત્મક કાર્યના યુગને આરંભે આપણને મળી છે. અત્યાર સુધી આવા પ્રકારની ક્રાન્તિકારી ભેટો દેશને એમણે એટલી બધી આપી છે કે આજ આપણે અનુભવથી કહી શકીએ કે, જેમ ખાદીનું,

---

* તા. ૩-૧-૧૯૩૯ના રોજ વર્ધા યોજના શિક્ષક તાલીમ વર્ગના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે વિદ્યાપીઠના મહામાત્ર શ્રી. મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈનું નિવેદન.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેમ બીજી અનેક રચનાત્મક બાબતોનું થયું છે તેમ, શરૂમાં સાદી દેખાતી આ વસ્તુની પાછળ પણ એક મોટી રચનાત્મક ક્રાંતિનાં બીજ છુપાયેલાં છે, તેને ખીલવવાં હોય તો સતત ને સહાનુભૂતિથી તથા જાગૃતિભેર એ વસ્તુનો અમલ કરતા જવું જોઈએ. ગાંધીજીના ઉપક્રમોમાં આવું લક્ષણ હોવાથી જ તે જ્યારે રજૂ થાય છે ત્યારે તેને વિષે અનેક દૃષ્ટિકોણોથી ચર્ચા થાય છે, તેના ઉદ્દેશો વિષે મતમતાંતરતા જાગે છે, અને સૌથી વધુ તો એ થાય છે કે આવી બહુસૂત્ર વસ્તુનો અમલ ક્યાંથી પ્રારંભવો! છતાં આનંદની વાત છે કે, આજ એક વર્ષના ઊહાપોહ બાદ, આપણા દેશમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાં ને દેશી રાજ્યોમાં પણ આ નવી કેળવણીના પ્રયોગો, પોતપોતાની રીતે ને સમજથી, ધીમે ધીમે શરૂ થવા મંડ્યા છે. નવી ને ક્રાંતિકારી વસ્તુઓ એમ જ વ્યાપક ને પ્રજાગત થાય છે.

આપણા ઇલાકા તરફ વળીએ તો, આપણા વડા પ્રધાન સાહેબનો આ નવી કેળવણી પરનો વિશ્વાસ એકસરખો ચાલ્યો આવ્યો દેખાય છે, અને એમણે પોતાની સમજ પ્રમાણે તેની હમેશ હિમાયત કરી છે. ગયા વર્ષના ઑક્ટોબરમાં વર્ધામાં, આ યોજનાને જન્મ દેનારી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદ મળી તેના પ્રતિનિધિઓ જાણે છે કે શ્રી. ખેર સાહેબે તે પરિષદમાં કેવો આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો હતો. ત્યાર બાદ મધ્યસ્થ સરકારની શિક્ષણ સમિતિએ પ્રાથમિક કેળવણીને અંગે વિચાર કરવા એક પેટા-સમિતિ નીમી ને તેનું પ્રમુખપદ શ્રી. ખેર સાહેબને આપ્યું. તે દ્વારા એમણે દેશના આખા કેળવણીતંત્રનું ધ્યાન આ વર્ધાની યોજનાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૂળભૂત વાતો તરફ ખેંચ્યું છે અને તે વિષે સ્પષ્ટતા કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અને થોડા જ દિવસ ઉપર મુંબઈમાં ભરાયેલી અખિલ ભારતીય કેળવણી પરિષદ બોલતી વેળા તેમણે જે ભાષણ કરી વર્ધા યોજનાની હિમાયત કરી એ તો તાજું જ સંભારણું છે.

અને જેઓ ગઈ વીસીથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કામ કરી રહ્યા છે, તેમને તો આ યોજનાથી આનંદ થાય જ એમાં નવાઈ નથી. કેમ કે, એક રીતે જોતાં એમના વીસ વર્ષના પ્રયોગોનો અનુભવસિદ્ધ નિચોડ આ યોજનામાં નથી આવી જતો ? મુ. શ્રી. કાકાસાહેબે સાચું કહ્યું છે કે, 'ત્રીસ વર્ષના ચિંતન અને પ્રયોગનો નિચોડ ગાંધીજીએ વર્ધા યોજનામાં આપ્યો છે.' એટલે આ યોજના પ્રત્યે રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠો એક પ્રકારની વિશેષ મમતાથી જુએ તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. તેથી આ બાબત તેમનો એક ખાસ ધર્મ પણ ઊભો થાય છે; અને તે એ કે, આ યોજનાને અંગે જો સરકાર વિદ્યાપીઠ પાસે કાંઈ કામ કરાવવા ઇચ્છે ને તેને સોંપે, તો તેમણે પોતાની બનતી શક્તિ ખરચીને તેવી મદદ કરવા તત્પર હોવું જોઈએ. આજના તાલીમ વર્ગનું કામ એ રીતે અમારી પાસે આવ્યું છે.

તેનો પ્રારંભ એક નાનકડા પ્રસ્તાવથી થયો હતો. વર્ધાની યોજના બહાર પડ્યા પછી ગયા જૂન માસમાં વિદ્યાપીઠની ગ્રામસેવા સમિતિ તરફથી મુ૦ શ્રી નરહરિભાઈએ સરકારની આગળ બે વાતો મૂકી હતી: (૧) થામણાની લોકલ બોર્ડ શાળાનું તંત્ર જો અમને સોંપો તો તેને વર્ધા પદ્ધતિ પર ચલાવવા અમે પ્રયત્ન કરવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રચ્છીએ છીએ. (૨) અને જો સરકાર બીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ આવો પ્રયોગ કરવા ચાહે ને તેને માટે શિક્ષકોને તૈયાર કરાવવા માગે તો ૧૫-૨૦ જણને અમે કાંતણ-પીંજણની વ્યવસ્થિત ને શાસ્ત્રીય તાલીમ આપીશું અને તેની સાથે તેમને વર્ધા પદ્ધતિનો કાંઈક ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કરીશું. તેમાંની પહેલી વસ્તુ ગઈ રેંટિયાબારસથી આપણા પ્રાંતમાં શરૂ થઈ ગઈ છે એ આપ સૌ જાણો છે. અને એનો ત્રૈમાસિક ઉત્સવ થોડા જ દિવસ બાદ થવાનો છે, જ્યારે તે પ્રયોગ વિષે કાંઈક જાણવા જેવું હશે તે પ્રજા આગળ મુકાશે. અને તાલીમ વર્ગને અંગેની બીજી વસ્તુ વિચારાતી હતી, દરમ્યાન સરકારે કેળવણી ખાતાના પોતાના એક અમલદાર, શ્રી. લાલભાઈ દેસાઈને આ પાયાની રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું કામ સંભાળવા માટે ખાસ નીમ્યા. એ અમલદારે આખા ઇલાકામાં કામ શરૂ કરવાનો વ્યવસ્થિત વિચાર કરવા માંડ્યો અને તેની કામચલાઉ યોજના પણ વિચારી લીધી. અને તે અનુસાર ગુજરાત માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવા એક તાલીમવર્ગનો પ્રારંભ કરવા અમને સૂચના કરી, જેનો પ્રારંભ કરવા આજ આપણે ભેગા થયા છીએ.

આપને મોકલેલી આમંત્રણ પત્રિકામાં જણાવ્યું હતું તેમ મુંબઈ સરકારે ગુજરાતમાં આ પ્રયોગ બારડોલી તાલુકામાં શરૂ કરવા વિચાર રાખ્યો છે, અને તેને માટે જરૂરી શિક્ષકગણને પ્રાથમિક તાલીમ આપવાનું કામ તેણે અમને સોંપ્યું છે. એટલે જે ઉમેદવારોનો આ તાલીમવર્ગ આજ ઊઘડે છે તેના મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ સુરત જિલ્લા લોકલ બોર્ડે પસંદ કરીને મોકલ્યા છે તેમનો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બોર્ડે ૨૮ જણને અહીં મોકલ્યા છે, જેમાં બે બહેનો છે. ઉપરાંત અમારા વિનયમંદિરના વિદ્યાર્થીઓમાંથી ત્રણેક જણ આ વર્ગમાં દાખલ થવા ઇચ્છે છે. આ વર્ગમાં પાંત્રીસેકથી વધારે ઉમેદવારોની સંખ્યા માટે અમે સવડ કરી શકીએ કે તેના કાર્યને પહોંચી વળી શકીએ એમ નહોતું. એથી જ અમે સ્વતંત્ર આવવા માગનાર ઉમેદવારો માટે જાહેરાત કરી નથી. છતાં ખાનગી જાણ પરથી કેટલાક ઉમેદવારોની અરજીઓ આવી છે. મર્યાદાની સંખ્યામાં ખાલી જગ્યાઓ પૂરવા માટે અમે એવી નીતિ રાખી છે કે, આવનાર ઉમેદવાર કોઈ પ્રયોગ કરવા માગનાર કેળવણીની સંસ્થા તરફથી આવે તો તેને પહેલી પસંદગી આપવી. તે મુજબ એક ભાઈ મરોલીના આશ્રમ તરફથી અને બે ભાઈઓ અવિધા ગ્રામ સેવા મંડળ તરફથી આવ્યા છે તેમને વર્ગમાં જગા આપી છે. હવે વધુને લઈ શકીએ એમ નથી.

આ વર્ગ અમે ૪ માસ ચલાવીશું. તે પૂરો થયે અમે ઉમેદવારોને પોતાને આત્મવિશ્વાસ આવે તે ઇરાદે કસોટીરૂપે તેમની પરીક્ષા રાખવા માગીએ છીએ. અને વર્ગને અંતે તેમને તે વર્ગમાં ભણ્યાનું પ્રમાણપત્ર આપીશું ત્યારે તેમાં તેમની આ કસોટીનું પરિણામ પણ નોંધીશું.

તાલીમ વર્ગને અંગેના મારા આ નિવેદનમાં અભ્યાસક્રમ વિષે પણ કાંઈક ખ્યાલ મારે આપવો ઘટે. આ અભ્યાસક્રમ કેવા પ્રકારનો હોય તેનો સામાન્ય ખ્યાલ વર્ધા પદ્ધતિના યોજનાકારોએ પોતાના નિવેદનમાં આપ્યો છે. તે તથા તે પરથી તાલીમી સંઘે ઘડેલા અભ્યાસક્રમોને ધ્યાનમાં લઈને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમે આ વર્ગ માટેનો અભ્યાસક્રમ યોજ્યો છે. તેમાં નીચેની બાબતો આવશે :

૧. તકલી તથા રેંટિયા દ્વારા કાંતણ અને પીંજણનું પ્રત્યક્ષ તથા શાસ્ત્રીય જ્ઞાન.

૨. રાષ્ટ્રભાષાનો પરિચય.

૩. રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ અને તેને અંગેના પ્રશ્નોની જાણકારી.

૪. આજનું ગામડું અને ગ્રામસંગઠનના પ્રશ્નો—મુખ્યત્વે કેળવણીવિષયક.

૫. આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા વિષેના પ્રશ્નો.

૬. શાળા અને સમાજ; ગામડું અને શાળા.

૭. વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ અને શિક્ષણતંત્રનો ચાલુ વ્યવહાર તથા સિદ્ધાંતો.

૮. વર્ધા શિક્ષણયોજનાનું રહસ્ય તથા તેના સિદ્ધાંત અને અભ્યાસક્રમની યોજનાનો પરિચય.

૯. ઉદ્યોગ, કુદરત અને સમાજજીવનના બાલગમ્ય પ્રસંગોના અનુસંધાનમાં એકીકૃત શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ વિષે.

આ ઉપરાંત ઉમેદવારો અમારા વિનય મંદિરના ચાલુ કામમાં ઓતપ્રોત થઈ શકશે, કેમ કે તેઓ અહીં જ અમારી સાથે રહેશે અને હળશેમળશે. તેથી કરીને કેટલીય નાનીમોટી વસ્તુઓ જે અભ્યાસક્રમમાં ન બંધ બેસાડી શકાય તે પ્રત્યક્ષ કામ તથા સંસર્ગ દ્વારા આ ઉમેદવારોને મળશે. વિનયમંદિરનું ચાલુ કામ પણ તેમને જોવા મળશે. આ બધું પણ એક તાલીમ જેવું જ ગણાય. વિનયમંદિરના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિદ્યાર્થીઓની પંચાયતનું કામ, ચર્ચાપરિષદ, હસ્તલિખિત માસિક તથા સાપ્તાહિકનું સંપાદન, તેમના ગ્રામસફાઈના કાર્યક્રમો, ઉત્સવો વગેરે ઉપરાંત હાલમાં ઉસ્માનપુરમાં પ્રૌઢ કેળવણીને અંગે ઉપાડેલું તેમનું કામ — એ બધામાં પણ આ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ જોડાઈ શકશે, તે પણ એક પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ જેવું તેમને માટે હશે એમ માનું છું.

આવનાર ઉમેદવારો બધા જ એક કે વધુ વર્ષની અધ્યાપનની તાલીમ પામેલા છે અને આ નવા અખતરામાં ઉત્સાહ ધરાવનારા છે. મારે કહેવું જોઈએ કે, આ નવા કામમાં ઉત્સાહભેર ને ઉમંગથી પડવા માટે આપણ સૌએ એમને ધન્યવાદ આપવો ઘટે. અધ્યાપન મંદિરમાં તાલીમ પામેલા હોવાથી કસરત, કવાયત વગેરેનું તો તેમને સામાન્ય જ્ઞાન હશે જ. ઉપરાંત તે બાબત કાંઈક કરવા જેવું હશે તો તે કરવાનો અમે ખ્યાલ રાખ્યો છે. તેમાં મુખ્યત્વે બાલોપયોગી સંઘવ્યાયામ, રમતો તથા કવાયતનું કામ મુખ્ય હશે.

પણ, સંગીતને માટે એમ ન કહી શકાય કે સૌને એની કાંઈ કેય તાલીમ મળી હશે. વળી તે એક એવો વિષય છે કે ટૂંક સમયમાં તેનું સંગીન કામ પણ ન થઈ શકે. પરંતુ, સાચી કેળવણીમાં અને ખાસ કરીને પાયાની કેળવણીમાં સંગીતને છોડી ન જ શકાય એ આપણે હવે સ્વીકાર્યે જ છૂટકો. એટલે અમે સાદાં થોડાંક બાલોપયોગી ગીતો આ વર્ગના ચાર માસના ગાળામાં બને એટલાં શીખવવા વિચાર્યું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આમ ટૂંકમાં આ તાલીમવર્ગનો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો છે.

અંતમાં એક ચોખવટ કરવાની જરૂર માનું છું. જેમ આખી વર્ધા યોજના તેમ જ આ એનો પ્રારંભિક તાલીમ વર્ગ પણ એક અખતરો છે એ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ. એ વર્ગની પણ અખતરા તરીકેની સ્વાભાવિક મર્યાદાઓ હશે જ. એટલે આપ એને અંગે અતિ મોટી ને સો–ટકા આશાઓ ન રાખશો એવી મારી નમ્ર વિનંતી છે. એ વર્ગનું નામ તેથી જ કરીને અમે 'શિક્ષક તાલીમ વર્ગ' એવું રાખ્યું છે. શ્રી. કિશોરલાલભાઈ એમના આશીર્વચનમાં લખે છે તેમ અમે એને 'ગુજરાત અધ્યાપન મંદિર' કહી શકત. પરંતુ તે નામ તો એક વ્યવસ્થિત ને કાયમી વિચારી લીધેલા અધ્યાપન મંદિરને શોભે. આ વર્ગ તો એક સ્વતંત્ર, ૪ મહિના માટેનો પ્રારંભ છે. એના અભ્યાસક્રમ પરથી આપે જોયું હશે કે, તેનો મુખ્ય ઝોક શિક્ષકોને આપણા રાષ્ટ્રની અને આપણી કેળવણીની નવી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપવાનો તથા નવી કેળવણીમાં શીખવવાના વિષયોમાં હાથઉદ્યોગનો જે એક મુખ્ય અને મહત્ત્વનો ઉમેરો કરવાનો છે તેનું જ્ઞાન આપવાનો છે. આખી વસ્તુનું પૃથક્કરણ કરીને જોઈએ તો અભ્યાસક્રમનું એ વર્ણન ખોટું પણ ન કહેવાય. આ બાબતમાં વિશેષ કશી ચર્ચામાં ઊતર્યા વગર આપનું ધ્યાન વર્ધા પદ્ધતિના યોજનાકારો પોતાના નિવેદનમાં શિક્ષકોની તાલીમને અંગે લખે છે તે તરફ ખેંચવા રજા લઉં છું:

"આ યોજનાની પાછળ શિક્ષણના તેમ જ સમાજરચનાના જે નવા આદર્શો રહેલા છે તેની આ શિક્ષકોને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમજ હોય અને તેની સાથે સાથે એ અમલમાં ઉતારવાનો ઉત્સાહ હોય એ આવશ્યક છે.

"એટલે માત્ર અમુક અક્ષરજ્ઞાનના વિષયો જ નહીં, પણ હાથઉદ્યોગો શીખવવાનું કામ કરવું પડવાનું છે. તેથી અમુક પાયાના હાથઉદ્યોગની ક્રિયાઓ તેમ જ તેના શાસ્ત્ર પર તેમનો ઠીક ઠીક હાથ બેસે એટલી તાલીમ તેમને મળવી જોઈએ. . . . એમની આસપાસ જે માનવસમાજ વસતો હોય તેનાં જીવનમાં અને પ્રવૃત્તિઓમાં તેમણે બુદ્ધિપૂર્વક રસ લેવો જોઈએ, અને શાળા તથા સમાજ વચ્ચેના ગાઢ સંબંધની તેમને પૂરેપૂરી સમજ હોવી જોઈએ."

વર્ધા શિક્ષણ યોજનામાં ને તેને માટેના શિક્ષકોની તાલીમમાં ઉદ્યોગના શિક્ષણને સ્થાન છે તે બાબત એક એવી ભીતિ રખાય છે કે તે દ્વારા કારીગરો બનાવવાના તો નથી ને? પુસ્તકિયા કેળવણી લેનારને કારીગર બનવા વિષે એક પ્રકારની હાડ–ભીતિ હોય છે એ ખરું; છતાં, ખરેખર ઉપરના ડરને કદાચ સ્થાન હોય તો તે બાબત વર્ધાના યોજનાકારોએ ખાતરી આપી છે કે, એવા કારીગરો બનાવવા એ આ યોજનાનો ઉદ્દેશ નથી. પણ હું આપને એ કહેવા માગું છું કે, ઉદ્યોગનું શિક્ષણ એટલે શું એ જો આપણે બરોબર સમજીએ તો આવી ભીતિ નાહકની જ ઠરશે. ઇતિહાસ શીખવવામાંથી કોઈ ઇતિહાસકાર બની જાય તો આપણને ડર નથી. તેમ જ અક્ષરજ્ઞાનના બીજા બધા વિષયો વિષે પણ છે. તો ઉદ્યોગના શિક્ષણમાંથી જો કોઈ કુશળ સમજદાર કારીગર બને તો તેમાં શું કામ વાંધો લેવાય છે? પણ એ આડ-વાતને અહીં મારે છોડવી જોઈએ. અહીં તો,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તાલીમ વર્ગમાં અમે જે કાંતણપીંજણ શીખવવા ઇચ્છીએ છીએ એનો ઉદ્દેશ કહેવાનું પ્રસ્તુત છે. ઉદ્યોગ એક શિક્ષણના વિષય તરીકે જો શીખવીએ તો, જેમ ઇતિહાસ શીખવવાની, ભૂગોળ, ગણિત, વિજ્ઞાન આદિ શીખવવાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ યોજવાનું અધ્યાપનશાસ્ત્રીનું કર્તવ્ય છે, તેમ જ આ ઉદ્યોગને એક technical અને cultural વિષય તરીકે શીખવવાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ વિચારવાનું કર્તવ્ય છે. વર્ધા યોજનાએ કલ્પેલું ઉદ્યોગશિક્ષણ એવી પદ્ધતિ માગે છે અને તે વગર તે યોજના નિષ્પ્રાણવત્ થાય એમ હું માનું છું. અમારા વિનયમંદિરના ઉદ્યોગશિક્ષણને અંગે અમે એવી પદ્ધતિ વિકસાવવા માટે પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છીએ. અને એ અનુભવ પરથી હું આપને કહું છું કે, એવી પદ્ધતિ યોજી શકાય છે અને તે યોજવાથી ઉદ્યોગની શિક્ષણશક્તિ પારાવાર વધી જાય છે. અમે જે ઉદ્યોગશિક્ષણ આ વર્ગના ઉમેદવારોને આપવા કલ્પ્યું છે તે આ ધોરણે ને આ દૃષ્ટિથી.

આ બાબતમાં વર્ધા શિક્ષણની યોજનાના નિવેદનમાં શિક્ષકો માટે જે ઉદ્દેશ બતાવ્યો છે તે પણ અહીં યાદ કરી લેવા જેવો છે. નવી યોજનાનાં અધ્યાપન મંદિરોમાં શિક્ષકો તૈયાર કરવા બાબત વિચારતાં તેમાં જણાવ્યું છે: "આ અધ્યાપન મંદિરના શિક્ષણકાળની વાત કરીએ તો કહેવું જોઈએ કે, અમારો ઉદ્દેશ એમાંથી સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા સાક્ષરો પેદા કરવાનો નથી; પણ યોગ્ય પ્રકારના માનસવાળા, કુશળ, બુદ્ધિશાળી, અને સુશિક્ષત એવા કારીગરો પેદા કરવાનો છે, જેમનામાં સમાજની સેવા કરવાની ધગશ હોય, અને જેઓ આ કેળવણીની યોજનામાં રહેલાં મૂલ્યો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમજવામાં ને જીવનમાં ઉતારવામાં ભાવી પેઢીને મદદ કરવાને આતુર હોય.”

પરંતુ આપ કદાચ કહેશો કે, વર્ધા યોજનાની મુખ્ય મનાતી વાત જે એકીકૃત શિક્ષણ, તેનું શું? આપે જોયું હશે કે, અભ્યાસક્રમમાં એ વસ્તુને પણ અમે સ્થાન આપ્યું છે. પરંતુ એ વસ્તુ પ્રયોગ કરીને કસવાની છે એમ જ નહિ, એ શિક્ષણની પદ્ધતિ જ હજી વિકસાવવાની છે. અને શિક્ષણપદ્ધતિઓ એમ ઝટ નથી વિકસી શકતી. તે સમય ખાનારી જ નહિ, પણ ઉત્તમોત્તમ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓના અવિરત અને અનન્ય શ્રમને માગી લેનારી હોય છે. એ જ માત્ર જો વર્ધા યોજનાનું હાર્દ હોત તો તો આજ ને આજ તેનો અમલ અશક્યવત્ લેખાય. પરંતુ જેમણે વર્ધા યોજનાને ઊંડા ઊતરીને જોઈ છે તે જાણે છે કે, તે એક આખી સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને કેળવણી-વિષયક ક્રાંતિના જ પાયા પર ચણતર કરવા માગનારી વસ્તુ છે. છેલ્લી લગભગ એક પેઢીથી રાષ્ટ્રના ધુરંધરોએ આજની કેળવણી વિષે અનેક ટીકાઓ કરી છે. તે સૌમાં મોટામાં મોટી ટીકા કદાચ એ છે કે, તે રાષ્ટ્રના જીવનથી અલગ વહે છે, તેમાં જીવંત શક્તિ ખૂટે છે. આ વર્ધા યોજના જો નક્કરમાં નક્કર એક દાવો કરી શકે તો એ છે કે તે આ ટીકાને પાત્ર તો નથી. અને હું માનું છું કે, આ “પાયાની રાષ્ટ્રીય કેળવણી”માં એ વસ્તુ પાયારૂપે રહેલી છે. અને એવી અમારી માન્યતા હોવાથી જ આ શિક્ષક તાલીમ વર્ગનો પ્રયોગ હાથ પર લેવાની અમે હામ ભીડી છે. છતાં, એ કામ અમારે માટે એક રીતે નવું ને રાષ્ટ્રના નવા સંજોગોમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવાનું છે એ મારે નમ્રતાપૂર્વક આપને કહેવું જોઈએ. આપમાંથી જેઓ આ કામમાં રસ લઈ સહાનુભૂતિપૂર્વક સૂચના અને મદદ આપશો એ આવકારપાત્ર હશે જ એ કહેવાનું હોય નહિ. એટલી પ્રાર્થના સાથે, હું આપ સૌ અમારા આમંત્રણને માન આપી અહીં પધાર્યા તેને માટે ફરીથી આપ સૌનો આભાર માનું છું. અને વિદ્યાપીઠ વતી નામદારશ્રી દાદાસાહેબ માવળંકરને આ વર્ગનો મંગળ પ્રારંભ કરવા વિનંતી કરું છું.

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar